

त्पितुज्जनोत्प्रेक्ष्यदूषणैर्न निधिविक्षमाणमानसमानमुपाजंयितुम-
लम् । सुतरामीहजनसौकर्यायावश्यकप्रकाशनाया पतद्गुत्तेजति-
ऽपि बहुवर्षपूर्वं शिलाश्वरमुद्रणे शोधनाभावादप्राप्तत्वेन विपश्चितां
पुनः प्रकाशनमभिलष्यता " चौखम्भासंस्कृतसीरीज " सम्पादकेन
श्रीयुतवाबूहरिदासगुप्तेन स्वकीयविद्याविलासाध्ययन्शालये मुद्र-
णमारम्भ्यता सशोधनाय प्रार्थितोऽहं स्वावश्यकशाल्यसम्पादनादि-
कार्यव्यापृत्यनवशिष्टैः समुचितप्रात्यहिकायसरोऽपि तदीयप्रार्थना-
माश्रयशब्दं समभ्युपागममिमां सशुद्धये, विहिता च यथामतीय,
ततोऽप्यवशिष्टा अशुद्धी शुद्धिपत्रे न्यवीविशम् ।

इत्थं कृतयज्ञऽप्यत्र ग्रन्थे मानुष्यकनान्तरीयकतया जायमान
दोषसहन्तां सौजन्यधुरीणा गुणैकगृह्या साधुवैपश्चितीका । प्री-
यतां चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् धीराधिकारमण इति ।

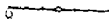
विज्ञापयति—

कलियुगपावनायतारभगवत् श्री १०८ कृष्णचैतन्यचरणोपदि-
ष्टैकवीधीपथिक श्री ६ मध्वसप्रदायाचार्य्य सप्त्रादसमासादित
साहित्याचार्य्यपदवीको—

दामोदरलालगोस्वामी ।

स० द० रथयात्रोत्सवे

शुभम् ।

॥ श्रीः ॥

वर्णानुक्रमसूत्रसूची ।

पृ० पं०	अ	पा० सू
७९ १७	अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदास्सर्माणां ।	४ १२
१ १९	अथ योगानुशासनम् ।	१ १
२८ १९	अनेत्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म- ण्यातिरविद्या ।	२ ५
६ २२	अनुभूतविषयासम्प्रमोयः स्मृतिः ।	१ ११
४४ ३	अपरिग्रहस्यैवं जन्मकथन्तासम्बोधः ।	२ ३९
६ ११	अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ।	१ १०
७ ९	अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ।	१ १२
२८ २	अविद्याऽस्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ।	२ ३
२८ ६	अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ।	२ ४
४३ १८	अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपसृगम् ।	२ ३७
४३ ९	अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ।	२ ३५
४० २३	अहिंसासत्यास्तेयमहाचर्यापरिग्रहा यमाः ।	२ ३०
	ई	
१२ ८	ईश्वरप्रणिधानाद्वा ।	१ २३
	उ	
६६ १	उदानजयाज्जलपङ्क्तुफण्टकादिप्रसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ।	३ ३९
	ऊ	
२४ ६	ऊर्तुस्मरा तत्र प्रज्ञा ।	१ ४८
	ए	
८४ ११	एकसमये चोभयानवधारणम् ।	४ २०
२२ १०	एतदेव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ।	१ ४४
५४ १६	एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ।	३ १३

क

६३ ५	कण्ठकूपे क्षुतिपपासानिवृत्तिः ।	३ ३०
७६ १६	कर्माशुक्लाष्टाष्टा योगितस्त्रिविधमितरेषाम् ।	४ ७
६० १४	कायरूपसयमात्तद्ग्राह्यशक्तिसम्भे चक्षु- प्रकाशासम्प्रयोगे ऽन्तर्ज्ञानम् ।	३ २१
६६ २०	कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमा- पत्तेश्चाकाशगमनम् ।	३ ४२
४५ ९	कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ।	२ ४३
६३ ८	कूर्मनाड्यां स्वर्यम् ।	३ ३१
३६ १९	कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ।	२ २२
५६ ४	क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ।	३ १५
१२ १४	कृशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट-पुरुषविशेष ईश्वरः ।	१ २४
३१ १५	कृशमूल-कर्माशयो वृष्टावृष्टजन्मवेदनीयः ।	२ १२
७१ १३	क्षणतत्क्रमयोः सयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ।	३ ५२
९१ ९	क्षयप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य क्रमः ।	४ ३३
२० ७	क्षीणवृत्तरभिजातस्येव मनेर्गृहीतुप्रहणप्राप्तेषु तत्त्वतद्जनतासमापत्तिः ।	१ ४१

ग

६८ १५	ग्रहणस्वरूपास्मिताऽग्नयार्थवत्त्वसयमादिन्द्रियजयः ।	३ ४७
-------	---	------

घ

६२ १३	घन्द्रे तारव्यूहज्ञानम् ।	३ २७
८५ २०	चित्तप्रतिप्रासङ्गक्रमायास्तदाकारताऽऽपत्तौ- स्वबुद्धिसंवेदनम् ।	४ २२
८५ ५	चित्तान्तरद्वयत्वे बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्ग- स्मृतिसङ्कुरक्षः ।	४ २१

ज

७४ १३	जन्मोपधिमन्त्रतप समाधिजा सिद्धयः ।	४ १
७७ १७	जातिदेशकालव्यवहितानामप्यातन्तर्यं स्मृतिस- स्कारयोरेकरूपत्वात् ।	४ ९
४० १०	जातिदेशकालसमयानवच्छिन्ना सार्वभौमा महाव्रतम् २ ३१	
७१ २२	जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदे तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ।	३ ५३
७५ २	जात्यन्तरपरिणाम-प्रकृत्यापूरणम् ।	४ २

त

८८ २१	तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ।	४ २७
१५ १२	तज्जपस्तदर्थभावनम् ।	१ २८
२५ ८	तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ।	१ ५०
५२ १	तज्जयाग्रहाऽऽलोकः ।	३ ५
६७ २२	तताग्निमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिवातश्च ।	३ ४५
४६ १९	ततो ह्यन्धानमिघातः ।	२ ४८
६९ १	ततो मनोजवित्त्वं धिक्करणभावः प्रधानजपश्च ।	३ ४८
९० २४	ततः कृताधीनां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ।	४ ३२
९० १	ततः कृशकर्मनिवृत्तिः ।	४ ३०
४८ १५	ततः क्षीयते प्रकाशायरणम् ।	२ ५२
४९ १५	ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम् ।	२ ५५
१५ २०	ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ।	१ २९
६४ १८	ततः प्रतिभभावणयेदनादशास्त्रादधार्ता जायन्ते ।	३ ३६
८ २०	तत्परं पुरुषव्यापतेर्गुणैर्लक्षण्यम् ।	१ १६
१७ ९	तत्प्रतिषेधार्थमेकतरवाध्यासः ।	१ ३२
५१ २	तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।	३ २
७६ १२	तत्र ध्यानजमनाशयम् ।	४ ६
१२ १७	तत्र नित्यजिज्ञासा सर्वज्ञातिर ।	१ ८५
२१ १	तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णं सवितर्का समापत्तिः ।	१ ४२
७ १७	तत्र स्थितौ यत्नोऽध्यासः ।	१ १३
७७ ७	तत्तत्तद्विषयाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ।	४ ८
५२ १९	तदपि घटिरङ्ग निर्धोजस्य ।	३ ८
३८ ६	तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्वद्वेदः कैवल्यम् ।	२ २५
३६ १३	तदर्थं एव हृदयस्यात्मा ।	२ २१
८७ ६	तदभ्युपगम्यसासनाभिधिप्रमपि परार्थं सहस्यक- स्तितात् ।	४ २४
३ १४	तदा द्रष्टुं स्वरूपे ऽवस्थानम् ।	१ ३
८८ १२	तदा विवेकमिह कैवल्यप्राप्ताय चित्तम् ।	४ २६
९० ४	तदा सर्वोवरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्याज्ज्ञेयमल्पम् ।	४ ३१
८३ ३	तद्वपराणापेक्षित्वाधितस्य वस्तु ज्ञाताज्ञानम् ।	४ १७
५१ १०	तदेवार्थमाभ्रानिर्भास स्वरूपशून्यामेव समाधिः ।	३ ३
६९ २३	तद्वैराग्यादपि दीपबीजक्षये कैवल्यम् ।	३ ५०

२७ ६	तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।	२ १
४६ २२	तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगेति विच्छेदः प्राणायामः ।	२ ४९
५३ १८	तस्य प्रशान्तयाहिता संस्कारात् ।	३ १०
५२ ६	तस्य भूमिषु विनियोगः ।	३ ६
१४ १७	तस्य घासकः प्रणवः ।	१ २७
३८ २२	तस्य सप्तधा शान्तभूमिः प्रहा ।	२ २७
३७ १८	तस्य हेतुरधिष्ठा ।	२ २४
२५ १९	तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाधिर्नियोजः समाधिः ।	१ ५१
२३ १६	ता एव सतीजः समाधिः ।	१ ४६
११ २४	तीव्रसंयोगानामासजः ।	१ २१
७२ १६	तारकं सर्वविषयं सर्वधाविदयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ।	३ ५४
७८ १६	तासामनादित्यं चाशिषो नित्यत्वात् ।	४ १०
३१ १	ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ।	२ १०
३२ २०	ते द्वादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ।	२ १४
८० ९	ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ।	४ १३
६५ ५	ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः ।	३ ३७
५२ १३	त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ।	३ ७
५१ २०	त्रयमेकत्र समयः ।	३ ४

द

१६ २१	दुःखदोर्मनत्वाद्भवेजयत्यश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ।	१ ३१
२९ २३	दुःखानुशयी द्वेषः ।	२ ८
२९ १२	दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ।	२ ६
८ ७	दृष्टानुधविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा धैर्याभ्यसः ।	१ १५
५० ८	देशग्रन्थाभिज्ञस्य धारणा ।	३ १
३६ ७	द्रष्टा दृष्टिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।	२ २०
३४ १५	द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो ह्येयहेतुः ।	२ १७
८६ ९	द्रष्टृदृश्योपरकं चित्तं सर्वोद्यमम् ।	४ ५३

ध

४८ १९	धारणासु च योग्यता मनसः ।	२ ५३
३१ ६	ध्यातव्यास्तद्गुत्तयः ।	२ ११
६२ १७	धुवे तद्विश्रामम् ।	३ २८

न

५९ २२	न च तत्सालम्भन तस्याविपक्षीभूतत्वात् ।	३ २०
८२ १४	न चैकचित्ततन्त्र यस्तु तदप्रमाणक तदा विं स्यात् ।	४ १६
८४ २	न तत्स्वाभास दृश्यत्वात् ।	४ १९
६२ २१	नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ।	३ २९
७५ १०	निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीना वरणभेदस्तु तत क्षेत्रिकवत् ।	४ ३
७६ १	निर्माणचित्तान्यस्मिताप्राप्तात् ।	४ ४
२३ २३	निर्विचारैशारद्यध्यात्मप्रसाद ।	१ ४७

प

१९ २१	परमाणुपरममहत्तत्त्वान्तोऽभ्य षशीकार ।	१ ४०
३३ ४	परिणामतापसस्कारदु कैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दु ख मेव सर्वं विचकित ।	२ १५
५७ ३	परिणामत्रयस्यमादतीतानागतज्ञानम् ।	३ १६
८० २३	पारणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ।	४ १४
९२ १९	पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसव कैवल्य स्वरूप- प्रतिष्ठा या चितिशक्तिरिति ।	४ ३४
१४ ११	पूर्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेदात् ।	१ २६
३५ १	प्रकाशप्रियौचित्येतिशीत भूतेन्द्रियात्मक भोगाप घर्गार्थं दृश्यम् ।	२ १८
१८ ५	प्रच्छेदेनविधारणाभ्यां चां प्राणस्य ।	१ ३४
५९ २०	प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ।	३ १९
५ ३	प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानि ।	१ ७
४ २४	प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय ।	१ ६
४६ १३	प्रयत्नैषित्प्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ।	२ ४७
७६ ६	प्रवृत्तिमद प्रयोजक चित्तमेकमनकेषाम् ।	४ ५
६२ १	प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रवृत्तज्ञानम् ।	३ २५
८९ १४	प्रसक्त्यानेऽप्यवुसीदस्य सर्वथा विधेकव्यातर्ध- र्ममेव समाधि ।	४ २९
६३ १५	प्रातिमादा सर्वम् ।	३ २३

व

६५ १४	बन्धकारणशैथिल्याप्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ।	३ ३८
-------	--	------

६१ २१	यलेषु हस्तिबलादीनि ।	३ २४
६७ ४	यहिरकान्तिपता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ।	३ ४३
४८ ५	वाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ।	२ ५१
४७ ४	वाह्याभ्यन्तरस्नग्मवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिह- ष्टो दोषमुक्तः ।	२ ५०

४३ २१	प्रकृत्व्यप्रतिष्ठायां धीर्यलाभः ।	२ ३८
-------	------------------------------------	------

भ

१० १९	भयप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ।	१ १९
६९ ९	भुवनहानं सूर्ये संवमात् ।	३ २६

म

६३ ११	मूर्खज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ।	३ ३२
१२ ३	मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ।	१ २२
१७ १७	मैत्रीकरणासुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य- विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ।	१ ३३
६१ १५	मैत्र्यादिषुबलानि ।	३ २३

य

१९ १६	यथाऽभिमतध्यानाद्या ।	१ ३९
४० ४	यमनिवमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान- समाधयोऽष्टावङ्गानि ।	२ २९
२ ११	योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।	१ २
३९ २२	योगाद्भानुष्ठानाद्गुप्तिक्षये ज्ञानदीप्तिराधिव्येकख्यातेः ।	२ २८

र

६८ १०	रूपलावण्यचलवज्रसंघनरत्नानि कायसंपत् ।	३ ४६
-------	---------------------------------------	------

व

८१ १७	वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ।	४ १५
४१ २३	वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ।	२ ३३
९ १३	वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञानः ।	१ १७
४२ १०	वितर्कौ हिंसादय कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोध- मोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ।	२ ३४

५ १८	विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ।	१ ८
१० ११	विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽयम् ।	१ १८
३८ ११	विचेक्यतिरविप्लवा हानोपाय ।	२ २६

८८ ३	विशेषदर्शिन आत्ममात्रभावनाविनिवृत्तिः ।	४ २५
३५ १५	विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपक्षाणि	२ १९
१८ २२	विशोका वा ज्योतिष्मती ।	१ ३६
१८ १४	विषययती वा प्रवृत्तिरूपज्ञा मनसः स्थितिनिवन्धनी ।	१ ३५
१९ ८	वीतरागविषयं वा चित्तम् ।	१ ३७
४ ६	वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ।	१ ५
३ २१	वृत्तिसाक्ष्यमितरण ।	१ ४
१६ ७	व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिद- धेनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तवि- क्षेपास्तेऽन्तरायाः ।	१ ३०
५३ ६	व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिमवप्रादुर्भावौ निरोध ३ ९ क्षणचित्तान्ययो निरोधपरिणामः ।	

श

६ २	शब्दज्ञानानुपाती घस्तुशून्यो विकल्पः ।	१ ९
५७ ९	शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रवि- भागसंयमात्सर्वभूतकृतज्ञानम् ।	३ १७
५५ १३	शान्तोदितव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ।	३ १४
५४ ८	शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः ।	३ १२
४१ १२	शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेभ्यश्चरप्रणिधानानि नियमाः ।	२ ३२
४४ १३	शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ।	२ ४०
११ ११	श्रद्धाधीन्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ।	१ २०
२४ १०	श्रुतानुमानप्रज्ञाऽयामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ।	१ ४९
६६ १५	श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ।	३ ४१

स

३२ ६	सनि मूले तद्विषाको जात्यायुर्भोगाः ।	२ १३
७ २३	स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसंस्कारासंयितो दृढभूमिः ।	१ १४
४३ १३	सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाध्ययनम् ।	२ ३६
७३ ४	सत्यपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ।	३ ५५
६४ ५	सत्यपुरुषयोरस्यतासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ।	३ ३५
६९ १४	सत्यपुरुषान्यतात्प्रातिमात्रस्य सर्वमायाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञादर्थं च ।	३ ४९

४४ १९	मत्त्वशुद्धिसौमनस्येन्द्रियदर्शनयोग्यत्वानि च ।	२ ४१
८३ १३	सदा धाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ४	१८
४५ ३	सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ।	२ ४२
२७ १६	समाधिभावनाऽर्थः शृङ्खलनूकरणार्थश्च ।	२ २
४५ १४	समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।	२ ४५
६६ ११	समानजयाज्जयलनम् ।	३ ४०
५४ १	सर्वार्थतैकाग्रतयोर्निरोधक्षणेचित्तान्वयो निरो- धपरिणामः ।	३ ११
२२ १९	सुखानुशयी रामः ।	२ ७
२२ २३	सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ।	१ ४५
६० २२	सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञान- मरिष्टेऽथो वा ।	३ २२
५८ २४	संस्कारसाक्षात्कारात्पूर्वजातिविज्ञानम् ।	३ १८
२१ १६	स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमाश्रित- मासा निर्वितर्का ।	१ ४३
७० ७	स्थान्युपनिमग्गो सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ।	३ ५१
४६ ४	स्तिरसुखमासनम् ।	२ ४६
६७ ५	स्थूलस्वरूपसूक्ष्माग्न्यार्थयत्तत्संयमाद्भूतजयः ।	३ ४४
१९ ११	स्वमनिद्राज्ञानालम्बनं वा ।	१ ३८
३० ३	स्वरस्यार्हाविशुद्धोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ।	२ ९
४९ ३	स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवे- न्द्रियाणां प्रत्याहारः ।	२ ५४
३७ ८	स्वस्वामिशक्त्याः स्वरूपोपलब्धिहेतु संयोगः ।	२ २३
४५ १२	स्वाध्यायादिषु देयतासंप्रयोगः ।	२ ४४
* * *		
८९ ५	हानमेवां क्लेशयुक्तम् ।	४ २८
६४ २	हृदये चित्तसंचित् ।	३ ३४
७९ ५	हेतुफलाभ्यालम्बनैः संगृहीतत्वादिषाम- भावे तदभावः ।	४ ११
३४ ११	हेयं दुःखमनागतम् ।	२ १६

पातञ्जलदर्शनविषयसूची ।

योगशास्त्रारम्भः	१ १०
योगलक्षणम्	२ ११
निरोधकाले चितः स्वरूपमाश्रावस्थानम्	३ १४
व्युत्थानकाले चितो वृत्तिसारूप्यम्	३ २१
वृत्तीनां पञ्चसंख्यात्वम्	४ ६
वृत्त्युद्देशः	४ २४
प्रमाणविभागलक्षणे	५ ३
विपर्ययलक्षणम्	५ १८
त्रिकल्पलक्षणम्	६ २
निद्रालक्षणम्	६ ११
स्मृतिलक्षणम्	६ २२
निरोधोपायः	७ ९
अध्यासलक्षणम्	७ १७
अध्यासस्य दृढभूमित्वकथनम्	७' २३
वैराग्यलक्षणम्	८ ७
परवैराग्यलक्षणम्	८ २०
भ्रमप्रज्ञातसमाधिलक्षणविभागौ	९ १३
अभ्रमप्रज्ञातसमाधिलक्षणम्	१० ११
निरोधसमाप्यवान्तरभेदमयप्रत्ययाधिकारियथनम्	१० १९
तदपान्तरभेदोपायप्रत्ययाधिकारिकथनम्	११ ११
उपायतारतम्यप्रयुक्तफलतारतम्यम्	११ २४
इन्द्रियसंसाधनस्यापि निरोधसमाधुपायत्वम्	१२ ८
इन्द्रियलक्षणम्	१२ १४
इन्द्रियस्य सर्वगत्यसाधनम्	१३ १७
इन्द्रियस्य सर्वधेष्टृत्वम्	१४ ११
इन्द्रियाद्यव्यवहाररूपम्	१४ १७
इन्द्रियप्रणिधानाद्यव्यवहाररूपम्	१५ १२

ईश्वरप्रणिधानफलम्	१५	२०
अन्तरायकथनम्	१६	७
अध्यस्नीयविषयकथनम्	१७	९
चित्तप्रसादनोपायः	१७	१७
प्रसन्नचित्तस्यैर्ष्यापायाः	१८	५
स्थिरचित्तताऽग्रान्तरफलम्	१९	२१
स्थिरचित्तस्य समापत्तिस्वरूपकथनम्	२०	७
सवितर्कासमापत्तिलक्षणम्	२१	१
निर्वितर्कासमापत्तिलक्षणम्	२१	१६
सविचारानिर्विचारासमापत्तिलक्षणम्	२२	१०
सूक्ष्मविषयत्वावधिकथनम्	२२	२३
उक्तसमापत्तीनां सवीजत्वकथनम्	२३	१६
निर्विचारोत्कर्षफलम्	२३	२३
ध्रुतम्भराप्रज्ञाकथनम्	२४	६
ध्रुतम्भराया विशेषविषयत्वम्	२४	१०
निर्विचारासमापत्तिजन्यसंस्काराणामितरस्त- स्कारप्रतिपन्थकत्वम्	२५	८
निर्वीजसमाधिदशाकालः	२५	१९
क्रियायोगस्वरूपकथनम्	२७	६
क्रियायोगफलम्	२७	१६
क्लेशोद्देश	२८	२
क्लेशानामविद्यामूलकत्वम्	२८	६
अविद्यालक्षणम्	२८	१९
अस्मितालक्षणम्	२९	१२
रागलक्षणम्	२९	१९
द्वेषलक्षणम्	२९	२३
अभिनिवेशलक्षणम्	३०	३
क्लेशानां पञ्चमायस्याकथनम्	३१	१
तद्वृत्तीनां ध्यानहेयत्वम्	३१	६
धर्माशयस्य क्लेशहेतुत्वम्	३१	१५
विपाकस्वरूपम्	३२	६
विपाकफलकथनम्	३२	२०

सुखस्यापि दुःखात्मकतया हेयत्वम्	३३	४
हेयस्वरूपम्	३४	११
हेयहेतुस्वरूपम्	३४	१५
हृदयस्वरूपम्	३५	१
दृश्यावान्तरविभागः	३५	१५
द्रष्टृस्वरूपम्	३६	७
दृश्यस्य द्रष्टृत्वम्	३६	१३
मुक्तैतत्संपर्कित्वाद् हृदयस्यानादित्वम्	३६	१९
संयोगस्वरूपकथनम्	३७	८
संयोगहेतुकथनम्	३७	१८
हानस्वरूपम्	३८	६
हानोपायकथनम्	३८	११
उत्पन्नविशेषप्रज्ञायाः समविधत्वम्	३८	२२
विशेषकत्वातिसाधनकथनम्	३९	२२
योगाङ्गकथनम्	४०	४
यमस्वरूपम्	४०	२३
यमविशेषस्वरूपम्	४०	१०
नियमस्वरूपम्	४१	१२
यमनियमप्रतियन्धकयाधनम्	४१	२३
धितर्कस्वरूपादिकथनम्	४२	१०
बौद्धसाफलम्	४३	९
सत्यफलम्	४३	१३
अज्ञेयफलम्	४३	१८
प्रज्ञाचर्यफलम्	४३	२१
अपरिग्रहफलम्	४४	३
शौचफलम्	४४	१३
सन्तोषफलम्	४५	३
तपःफलम्	४५	९
स्थाध्यायफलम्	४५	१२
हंभ्यरणिधानफलम्	४५	१४
आसनस्वरूपम्	४६	४
आसनसाधनकथनम्	४६	१३

आसनफलम्	४६	१९
प्राणायामसामान्यस्वरूपम्	४६	२२
प्राणायामविशेषस्वरूपम्	४७	४
प्राणायामाधान्तरफलम्	४८	५
प्रत्याहारस्वरूपम्	४९	३
प्रत्याहारफलम्	४९	१५
धारणालक्षणम्	५०	८
ध्यानलक्षणम्	५१	२
समाधिलक्षणम्	५१	१०
संयमपदार्थः	५१	२०
संयमजयफलम्	५२	१
संयमस्तेष्वता	५२	६
धारणाऽऽश्रीनामन्तरङ्गत्वम्	५२	१३
ध्यामेव निर्विजवहिरङ्गत्वम्	५२	१९
निरोधपरिणामलक्षणम्	५३	६
चित्तप्रशान्तवाहितोक्तिः	५३	१८
समाधिपरिणामस्वरूपम्	५४	१
एकाग्रतापरिणामलक्षणम्	५४	८
धर्मादिप्रयपरिणामफलयनम्	५४	१६
धर्मिलक्षणम्	५५	१३
परिणामान्यत्वहेतुक्तिः	५६	४
परिणामप्रयसंयमफलम्	५७	३
शब्दार्थप्रत्ययविवेकसंयमफलम्	५७	९
संस्कारसाक्षात्कृतिफलम्	५८	२४
प्रत्ययसाक्षात्कृतिफलम्	५९	२०
प्रत्ययसाक्षात्कृतौ तद्विषयस्य साक्षात्कृतिः	५९	२२
कायरूपसंयमफलम्	६०	१४
यमसंयमफलम्	६०	२२
मैत्र्यादिस्नेहसंयमफलम्	६१	१५
बलसंयमफलम्	६१	२१
प्रवृत्त्यालोकासंयमफलम्	६२	१
सूर्यसंयमफलम्	६२	९

चन्द्रसंयमफलम्	६२	१३
ध्रुवसंयमफलम्	६२	१७
नाभिचक्रसंयमफलम्	६२	२१
कण्ठकूपसंयमफलम्	६३	५
कूर्मनाडीसंयमफलम्	६३	८
मूर्धन्योतिःसंयमफलम्	६३	११
प्रातिभसंयमफलम्	६३	२५
हृदयसंयमफलम्	६४	२
पुरुषज्ञानसाधनसंयमफलम्	६४	५
प्रातिभादीनां स्वार्थसंयमफलत्वम्	६४	१८
पूर्वोक्तिसिद्धीनां समाधिप्रतिपक्षत्वम्	६५	५
चित्तस्य परदेहावेशोपायः	६५	१४
उदानसंयमफलम्	६६	१
समानसंयमफलम्	६६	२१
द्योप्राकाशसंबन्धसंयमफलम्	६६	१५
कायाकाशसंबन्धसंयमफलम्	६६	२०
प्रकाशाचरणक्षयभूतजयोपायौ	६७	४
अणिमादिसिद्ध्याद्युपायः	६७	२२
कायसपत्त्वरूपम्	६८	१०
इन्द्रियजयोपायः	६८	१५
इन्द्रियजयफलम्	६९	१
सर्वशतृत्वाद्युपायः	६९	१४
कैवल्योपायः	६९	२३
कैवल्यप्रत्यूहप्रशमोपायः	७०	७
क्षणतत्त्वसंयमफलम्	७१	१३
विवेकज्ञानविषयोक्तिः	७१	२२
विवेकज्ञानलक्षणम्	७२	१६
सत्त्वपुरुषान्यतार्यातिफलम्	७३	४
सिद्धिकारणवैविध्यम्	७४	१३
जात्यन्तरपरिणामप्रयोजकोक्तिः	७५	२
धर्मादेः प्रकृतिप्रयोजकतयाभाषः	७५	१०
निर्माणचित्तप्रयत्नम्	७६	१

तत्प्रयोजकचित्तकथनम्	७६	६
निर्मितचित्तस्य वासनानुश्रुत्यत्वम्	७६	१२
कर्मभेदः	७६	१६
वासनानां कर्मानुगुणत्वम्	७७	७
व्यवहितवासनानामप्यव्यवधानोपपत्तिः	७७	१७
वासनानामनादित्वम्	७८	१६
अनादित्वेऽपि वासनानामुच्छेदः	७९	५
धर्माणामध्वमेदपरिणामः	७९	१७
धर्माणां गुणत्वकाव्यम्	८०	९
वस्तुगतैकत्वव्यवहारनिमित्तोक्तिः	८०	२३
अर्थज्ञानभेदसाधनम्	८१	१७
अर्थस्य ज्ञानसहभाधित्वखण्डनम्	८२	१४
चित्तपरिणामित्वव्यञ्जनम्	८३	३
पुरुषापरिणामित्वोक्तिः	८३	१३
चित्तस्य स्वयंप्रकाशत्वाभावः	८४	२
चित्तस्य स्वामासत्वे दोषः	८४	११
चित्तान्तरमासत्वे च चित्तस्य दोषः	८५	५
अपरिणामिन्या अपि चित्तितो बुद्धियेदनम्	८५	२०
चित्ते सर्वार्थत्वस्यौपाधिकत्वम्	८६	९
चित्तातिरिक्तचेतने द्वेत्वन्तरम्	८७	६
आत्मज्ञानाधिकारिपरिचयः	८८	३
आत्मज्ञानाधिकारिचित्तस्वरूपापत्तिः	८८	१२
विधेकिनो व्युत्पितचित्तत्वे हेतुः	८८	२१
विधेकिनो व्युत्पितचित्तत्वनिराष्टतिप्रकारः	८९	५
प्रसङ्गान्निरोधोपायः	८९	१४
धर्ममेघसमाधिफलम्	९०	१
धर्ममेघकाले चित्तावस्थाकथनम्	९०	४
गुणपरिणामक्रमसमाप्तिः	९०	२४
क्रमलक्षणम्	९१	९
कैयव्यस्वरूपम्	९२	१९

समणिप्रभपातञ्जलदर्शन-

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिः	अशुद्धिः	पृ० पं०	शुद्धिः	अशुद्धिः	पृ० पं०
विम्बः	विम्बः	५ ६	यमाः ३०	महाव्रतम् ३१.४०, ९	
चिम्बः	चिम्बः	५ ९	जातिदेश-	अहिंसा-	
शून्यो	शून्यो	६ २	कालसमयानव-	स्यास्तेयब्रह्म-	
तोद	तोद	८ २	चिन्माः सावर्भौ-	चर्यापरिग्रहा	
ज्ञानव-	ज्ञानव-	१३ ११	मा महाव्रतम् ३१ यमा- ३०.४०, २२		
याऽऽदि	यादि	१७ १५	वैर	वैर	४३ ११
दिताम्	दितम्	१७ २०	काये	काये	४५ ९
त इति	ते इति	१८ २	स्वाध्या-	स्वाध्या	४५ १२
लम्ब-	लम्ब	१९ १४	यैदूरे	यैदूरे	४५ २१
ग्रही	ग्रही	२० ७	याधु	याधु	४७ १९
ग्रही	ग्रही	२० १८	वाह्यो	वाह्यो	४८ ६
द्रूप	द्रूप	२३ ४	फल	फल	५१ २२
शान-	शान-	२४ २४	देशे	देशे	६१ ७
महामोहः	मेहामाहः	३० ११	व्यव	व्यव	७८ ५
बु-	बु-	३८ ७	स चित्त-	स चित्त-	७९ १
लम्बन	लम्बन	३९ ६	वृत्तु	वृत्तु	७९ २
अहिंसा-	जातिदेशका-		एव	एव	७९ ७
सत्यास्तेयब्रह्म-	लसमयानवच्छि-		हा अना	हाना	७९ ७
चर्यापरिग्रहा	मा. सावर्भौमा		द्रुपता	द्रुपता	८६ १२

समणिप्रभं पातञ्जलदर्शनम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वन्दे केशाद्यसंस्पृष्टं पुराणपुरुषं हरिम् ।
प्रकृत्या सीतया जुष्टं योगेशं योगदायिनम् ॥ १ ॥
पतञ्जलि सूत्रकृतं प्रणम्य
व्यासं मुनिं भाष्यकृतं च भक्त्या ।
भाष्यानुगां योगमणिप्रभाऽऽख्यां
ह्येति विधास्यामि यथामतीत्याम् ॥ २ ॥

इह खलु भगवान्पतञ्जलिः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं शास्त्रप्रतिपाद्यं दर्शयति ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अत्र “अथ”शब्द आरम्भार्थः योगशास्त्रमारभ्यत इत्यर्थः ।
यद्यपि हिरण्यगर्भेण शास्त्रं कृतं तथाऽपि तद्विस्तृतमिति मत्वा
तदनुसृतं शास्त्रमारभ्यत इति द्योतयति “अनुशासनमि”ति । अत्र
सूत्रे “योगः” शास्त्रप्रतिपाद्य उक्तः अर्थात्तज्जिज्ञासुरधिकारी फलं
तु योगस्य कैवल्यं यथायोगं तेषां सम्यग्बुद्धेः अनुबन्धचतुष्टयं
द्रष्टव्यम् । तत्र “योगो” द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति । स च
चित्तस्य धर्मः वृत्तीनां चित्तधर्मत्वेन तत्क्षिप्तोपद्रवयोगस्यापि त-
द्धर्मत्वात् । तस्य चित्तस्य पञ्च भूयः शिष्टं मूढं विशिष्टमे-
काग्रं निरुद्धमिति । रजसाऽत्यन्तं चक्षुः शिष्टं दैत्यानां; तमसा
निद्रादिमन्मूढं रक्षसां; शिप्ताद्विशिष्टं विशिष्टं देवादीनाम्; अत्य-
न्तचलचित्तस्य कादाचित्कं स्थिरत्वं विशेषः । तत्र शिष्टमूढयो-
र्योगगन्धोऽपि नास्ति । विशिष्टे तु चित्ते कादाचित्को योगः प्र-

चुरविसेपवन्दिद्वयोऽप्रतिष्ठितो निष्कलो न योगपक्षे वर्तते । ए-
काग्रं तु सत्त्वप्रधाने एकविषयस्थिते चित्ते रजस्तमोदृष्टिनिरोधः
सात्त्विकदृष्टिर्विशेषः संप्रज्ञातयोगो भवति । तेन शब्दानुमाना-
भ्यां परोक्षत्वेन ज्ञातार्थः साक्षात्क्रियते साक्षात्कारादविषा-
दिक्लेशक्षयः ततः पुण्यपापकर्मणा दाहः ततोऽसंप्रज्ञातो योगः
सात्त्विकदृष्टेरपि निरोधः सस्कारमावशेषे निरुद्धे चित्ते भवति ।
तदाह भाष्यकारः “यस्त्वेकाग्रं चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति,
क्षिणोति च ह्येसा, न्कर्मबन्धनानि शृण्वयति, निरोधमभिमुख
करोति, स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायत इति ॥ १ ॥

अधुना द्विविधस्य योगस्य साधारणं लक्षणमाह ।

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तस्य रजस्तमोदृष्टीनां निरोधो “योग” इत्यर्थः । अतः
संप्रज्ञाते सात्त्विकदृष्टिसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । नन्वेकस्य चित्तस्य
क्षिप्ताद्यनेकभूमयः कुत इति चेत्, चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वादिति
श्रूमः । चित्तं हि ज्ञानसुखादिशीलत्वात्पटुत्तिगुणादिपञ्चादाल-
स्यैर्देन्यादिमत्त्वाच्च सत्त्वरजस्तमोगुणकं भवति । तत्र सत्त्वात्मिक-
चिद्गुणे रजस्तमसी मिथः समे यदा भवतः तदा सत्त्वात् तदुध्या-
नाभिमुखं भूत्वा तमसा तत्पधाने सति रजसैश्वर्यं कामयमानं
विषयभिर्यं भवति क्रिस्तिम् । यदा तु तमःप्रधानं चित्तं मूढं तदा-
ऽश्रेयोऽधर्माज्ञानावैराग्यनैश्वर्यनुपगच्छति । अज्ञानमत्र भ्रमो नि-
द्रा च । रजःप्रधानं तु क्षिप्तमाहमे क्षिप्तमूढे सर्वसाधारणे भवतः । वि-
क्षिप्तं तु प्रथमयोगिनः । सन्ति हि चत्वारो योगिनः, प्रथमकल्पिको,
मधुभूमिकः, प्रज्ञाव्योतिः, अतिक्रान्तभावनीय, श्रेति तेषां लक्षणं
तु रक्ष्यतां यदि पुनः सत्त्वप्रधानं वितमस्क सरजस्क भवति तदैका-

ग्रं संप्रज्ञातयोगसिद्धयेर्मध्यमयोगिनोश्चित्तं धर्मज्ञानपैराग्यैश्व-
र्यवद्भवति । यदा तु रिच्युतरनस्तमोमलं शुद्धसत्त्वं चित्तं तदानीं वि-
वेकरुयाति कृत्वा पुरुषमात्रध्यान धर्ममेधाख्य करोति तत्परं प्र-
सख्यानमिताचक्षते ध्यायिनः । “चित्तिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसं-
क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता चेति” निश्चित्य सत्त्वगुणविकृ-
तौ विवेकरुपात्तावपि विरक्त सचित्तं तां निरुध्य संस्कारमात्र-
शेषं भवति चतुर्थस्य योगिनः । सोऽयमसंप्रज्ञातसमाधिः । अत्र हि
न हि किञ्चित्प्रज्ञायत इत्यलम् । चित्तिशक्तिरित्याद्यनन्ता चेत्यन्तं
भाष्यम् । तत्राप्रतिमक्रमेणस्य विले संप्रवद्बुद्ध्यादौ प्रविश्य न
सञ्चरतीत्यर्थः । बुद्ध्या दर्शिता विषया यस्याः सा दर्शितावि-
षया सुखदुःखमोहशून्या शुद्धेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु बुद्धिवृत्तिस्वभावस्य पुरुषस्य वृत्तिनिरोधे कथं स्थि-
तिरित्यत आह ।

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

यदा चित्तस्य शान्तघोरमूढानां सर्वासां वृत्तीनां निरो-
धस्तदा द्रष्टुंश्चदात्मनः स्वाभाविके रूपे स्थितिः कुसुमापाये यथा
स्फटिकस्य तथेत्यर्थः पुरुषस्य चैतन्यमात्र स्वभावो न वृत्तय
इति भावः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि व्युत्थाने पुरुषस्य स्वभावात्मन्युत्तिः स्याद्वि-
त्पाशङ्काह ।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र निरोधाद् व्युत्थाने सति याश्चित्तस्य वृत्तयः शा-
न्ताऽऽवाप्तस्तारूप्यं वृत्तिमद्बुद्धयविवेकात्पुरुषस्य शान्तो दुःखी

मूढोऽस्मीति वृत्तितादात्म्यभ्रम इत्यर्थः अतो न स्वभावा-
त्मव्युत्तिः । न हि लौहित्यभ्रमकाले स्फटिकस्य श्वेतस्वभावात्
व्युत्तिरस्तीति भावः । निरोधे मुक्तिर्व्युत्थाने बन्ध इति सूत्रद्व-
यतात्पर्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं निरोद्धव्यानां वृत्तीनामियत्तामाह ।

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टा अक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

राजवार्तिके “चित्तवृत्तिनिरोधान्व्याख्यातुकाभेन सूत्रका-
रेण सूत्रद्वयेन यस्य निरोधव्युत्थानयोर्मुक्तिबन्धौ तच्चित्तमिति
व्याख्याय, “वृत्तय” इत्यादिना वृत्तीर्व्याख्याय, अभ्यासवैरा-
ग्याभ्यामित्यादिना पादशेषेण निरोधो व्याख्यात” इति विशे-
ष उक्तः । अवयवार्थस्तयम् । वृत्तिशब्दो वृत्तिसामान्यपरः । चैत्र-
मैत्रादिचित्तभेदेन वृत्तिसामान्यानां बहुत्वा “वृत्तय” इति बहुवच-
नम् । अग्रिममूत्रोक्ताः प्रमाणादयः पञ्च विशेषा वृत्तिसामान्य-
स्यावयवा इत्यर्थः । पञ्च अवयवा यासां ताः पञ्चतयः तासां
हानोपादानसिद्धये भेदमाह “क्लिष्टा अक्लिष्टा” इति । रागद्वेषादि-
क्लेशानां हेतवः “क्लिष्टाः” बन्धफलाः । सर्वो हि जन्तुः प्रमाणादि-
वृत्तिभिर्ज्ञातेष्वर्थेषु रागादिना कर्म कृत्वा सुखादिना बध्यते ।
“अक्लिष्टाः” क्लेशनाशिन्यो मुक्तिफलाः । सत्त्वपुरुषान्यतागोचराः
ताः सत्त्वभ्यासवैराग्याभ्यां क्लिष्टवृत्तिप्रवाहमध्ये जायमानाः
स्वजन्याक्लिष्टसंस्कारैः पुनः पुनरभ्यासेन प्रवृद्धैः क्लिष्टसंस्कार-
निरोधेन क्लिष्टवृत्तिप्रवाहं निरुध्य परवैराग्येण स्वयं निरुध्यन्ते ।
ततः संस्कारशेषस्य चित्तस्य प्रलयो मुक्तिर्भवतीति भावः ॥ ५ ॥
पञ्चवृत्तीरुद्दिशति ।

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

इतोऽन्या वृत्तिर्नास्तीत्युद्देशमूत्रस्य फलम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणावृत्तिं विभजते ।

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

ग्रीष्मेव प्रमाणाणीति भावः । अत्र प्रमाकरणात् सामान्य-
लक्षणम् । प्रमा चाज्ञातार्थाविगाही पौरुषेयो बोधो वृत्तौ प्रति-
बिम्बः । तत्करणं वृत्तिः । तत्रेन्द्रियसम्बन्धद्वारा चित्तस्य घटा-
दिसंबन्धे सति सामान्यविशेषात्मकेऽर्थे व्यक्तिरूपविशेषनिर्द्धार-
णप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तत्रार्थाकारायां वृत्तौ चि-
दात्मनो यः प्रतिबिम्बः सोऽपि वृत्तिद्वारा अर्थाकारः सन्फलं
भवति । एवं सामान्यतो ज्ञाते परोक्षार्थे समापिना विद्यमान-
विशेषवृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणमिति ज्ञेयम् । अनुमानागमयोर्व्याप्ति-
सङ्गतिग्रहापेक्षत्वाद्निहत्वादिसामान्ये तद्वहात्सामान्यविषय-
त्वमेव । तत्र व्याप्तिग्रहे सति पक्षवृत्तिलिङ्गज्ञानात्साध्यताऽव-
च्छेदकसामान्यनिर्द्धारणवृत्तिरनुमानम् । आप्तेन दृष्टोऽनुमितो-
वाऽर्थो येन शब्देनोपदिश्यते तस्मान्छब्दाच्छ्रोतुस्तदर्थविषया वृ-
त्तिरागमः । वेदस्याप्तेश्वरमणीतत्वं बह्यते ॥ ७ ॥

विपर्ययं लक्षयति ।

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

तत्रद्रूपे स्वविषये प्रतिष्ठाशून्यं बाधविरोधीति यावद् ।
विकल्पोऽपि बाधविरोधी तद्रूपमतिष्ठ इत्यतिव्याप्तिनिरासाय
“मिथ्याज्ञान”पदं तेन स्वविषये स्वजन्यव्यवहारसोपि सर्वसंमत-
बाधवत्त्वमुच्यते । न च विकल्पे सादृशबाधोऽस्ति केषां चित्प-
ण्डितानां तत्र बाधबुद्धावपि यथापूर्वं व्यवहारालोपात् । संशयस्तु
लक्ष्य एवेति नातिव्याप्तिरिति भावः । अस्यैव विपर्ययस्य
भेदाः पञ्च लेशा इति बह्यते ॥ ८ ॥

विकल्प लक्षयति ।

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प ॥ ९ ॥

नरशृङ्गादिश्रवणानन्तरमवश्यं भवत्येव निर्विषया वृत्तिर्या सा विकल्प इत्यर्थः । अयं विकल्पो वस्तुशून्यत्वान्न प्रमाण, वा-
शेऽप्यवश्यभाविताद् व्यवहारहेतुत्वाच्च न विपर्ययः । यथा चै-
तन्यमेव पुरुष इत्यभेदनिश्चयेऽपि पुरुषस्य चैतन्यभेदविकल्पः,
भावातिरिक्ताभावो नास्तीति निश्चयेऽपि सर्वधर्माभाववान्पुरुष-
इति विशेषणविशेष्यभावविकल्पः, । एव साहोः शिर इत्यादि-
विकल्पा उदाहार्याः ॥ ६ ॥

निद्रा लक्षयति ।

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति "प्रत्ययो" हेतुः । जाग्रत्स्वप्नवृत्तीना-
मभावे हेतुलभः "आलम्बन" विषयो यस्याः सा "वृत्ति" "निद्रा" ।
वृत्तिपदस्यानुवर्तमानस्योच्चारण ज्ञानाभावो निद्रेति मतनिरा-
सार्थम् । तथा हि उत्थितस्य सुखमहमस्वाप्नमिति स्मरणं बु-
द्धिमत्त्वसचिवतमोविषयं तदनुभवं कल्पयति । दुःखमहमस्वा-
प्नमिति स्मरणं रजस्तमोविषयं तदनुभवं कल्पयति । गाढमूढ-
महमस्वाप्नमिति केवलतमोविषयं स्मरणं तदनुभवं कल्पयति ।
स चानुभवो बुद्धिधर्मो निद्रा । सा चैकाग्रवृत्तिकल्पाऽपि ताम-
सत्वाद्योगाधिना निरोद्ध्यतेति भावः ॥ १० ॥

स्मृतिं लक्षयति ।

अनुभूतनिषयासप्रमोष स्मृति ॥ ११ ॥

प्रमाऽप्यनुभवो हि स्मृतेः पिता तस्य विषयः स्मृतेरा-

योगसूत्रवृत्तिः ।

त्मीयः । लोके पितुः स्वमिव पुत्रस्य । स्मृतेर्मूलानुभवविषयस्तु परस्वं तद्ग्रहः संप्रमोषः स्तेयः । तथा चानुभूते विषये योऽयं “म-संप्रमोषः” अधिकाग्रहः अनुभूतमात्रग्रह इति पावत्तां स्मृति-रित्यर्थः । वृत्तिस्थः पौरुषबोधोऽनुभवः स्वप्रकाश इति त-ज्जन्यसंस्कारादनुभवविषयऽपि स्मृतिर्भवति । ननु स्वकाये गजवैशिष्ट्यमननुभूतमपि स्वप्ने स्मर्यते इति चेन्न तस्य विपर्यय-त्वादिति भावः ॥ ११ ॥

भासां वृत्तीनां निरोधोपायमाह ।

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

सर्वस्य जन्तोः स्वभावतश्चित्तवृत्तिर्नदी विषयभूमिगा सं-सारसागराभिमुत्ती भवहति । तत्र विषये वैराग्येण तत्प्रवाहं भङ्ग्या सत्त्वपुरुषविवेकाभ्यासेन तस्या नद्याः प्रत्यक्षप्रवाहः क्रियते । अनभ्यासे हि लयविशेषस्वभावस्य चित्तस्य वैराग्या-द्विशेषभङ्गे निद्रा स्यात्तस्मादभ्यासवैराग्ये लयविशेषानिवृत्ति-रूपप्रयोजनभेदेन निरोधे कार्ये समुत्तीयेते ॥ १२ ॥

अभ्यासस्वरूपमाह ।

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

“तत्र” तयोर्मध्ये रजस्तमोवृत्तिशून्यस्य चित्तस्यैकाग्रता “स्थितिः” तस्यां कार्यायां यानि साधमानि यमनियमादीनि ताद्विषयः प्र“यत्नो”ऽनुष्ठान“अभ्यास” इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वनादप्रवलराजसतामसवृत्तिसंस्कारैर्विरोधिभिः कु-ण्ठितोऽभ्यासो न स्थित्यै कल्पत इत्यत आह ।

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

“तु”शब्दः शाङ्कानिरासार्थः । “सो”ऽर्थासौ दीर्घकासं तपोब्रह्मचर्यविद्याश्रद्धारूपमत्कारेण नैरन्तर्येण चासेवितोदृढसंस्कारः स व्युत्थानसंस्कारैर्नाभिभूयते किं तु स्थितिसमर्थो भवतीत्यर्थः । “अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्येति” श्रुतिः सत्कारं दूरीयति ॥ १४ ॥

वैराग्यस्वरूपमाह ।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाश्चतस्रः । तत्र रागादीनां चित्तस्थानां कपायाणां विषयेष्विन्द्रियमवर्तकानां पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञा वैराग्यं, ततः पकानां केषां चित्कपायाणां पक्ष्यमाणेभ्यो विभागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा वैराग्यं, ततः पकानां सर्वेषामिन्द्रियमवर्तनाशक्तानां मनस्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा वैराग्यं, स्त्रियोऽन्नपानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरुञ्चारणमनुश्रवः श्रवणं यस्य सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्रविकेषु, स्वर्गादिदिव्यादिव्यविषयेषु विनाशपरितापसातिशयतरामुपादिदोषाणामभ्यासेन साक्षात्काराद्वितृष्ण”स्योपेक्षाबुद्धिर्वशीकारसंज्ञा “वैराग्य”मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परं वैराग्यमाह ।

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

पूर्ववैराग्यमुत्तरवैराग्ये हेतुः । तथा हि ब्रह्ममाणयोगाद्भानुप्राणादनतिशुद्धचित्तस्य विषयेषु दोषदर्शनाद्वशीकारसंज्ञकवैराग्ये सति शुर्वागमाद्यगतस्य पुरुषस्य या ख्यातिस्त-

दभ्यासाद्धर्ममेवाख्यं ध्यानरूपात्रितान्तविध्वस्ततमोरजोमल चि-
त्त सत्त्वमात्रशेषमतिप्रसन्नं भवति । सोऽयमतिशुद्धीचिन्तधर्मः
प्रसादो धर्ममेघस्योत्तरावधिः तस्यैव फलोभूतः, परं गुणोभ्यो-
वैतृष्ण्यं वैराग्यमुच्यते यं मुक्तिहेतुसाक्षात्कारं वदन्ति मोक्षवि-
दः । यस्वादये प्रक्षीणसर्वकेशो विधूताशेषकर्माशयः कृतविवे-
करूपातावप्युपेक्षकः कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमिति मन्यते
योगी । यदनन्तरमेव चित्तमसप्रज्ञातसंस्कारमात्रशेषं भवति त-
त्परं वैराग्यम् । अपरं तु वैराग्यं वित्तमस्कस्य रजोलेशमलस्य चि-
त्तस्य धर्मः यतः प्रकृतौ लीना ऐश्वर्यमनुभवन्ति । यद्योक्तं
“वैराग्यात्प्रकृतिलयः” इति ॥ १६ ॥

एवमभ्यासवैराग्ये निरूप्य तत्साध्यं निरूपयन्नादौ संप्रज्ञातं
चतुर्विधं दर्शयति ।

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

यथा लोके प्राथमिकधानुष्कः स्थूलमेव लक्ष्यं विध्यति
पश्चात्सूक्ष्मं तथा प्राथमिको योगी स्थूलमेव शालग्रामादिकं
ध्यानेन साक्षात्करोति स स्थूलसाक्षात्कारो “वितर्कः” । तस्य
स्थूलस्य कारणं पञ्चतन्मात्रादिकं सूक्ष्मं तस्य ध्यानेन साक्षात्का-
रो “विचारः” । इन्द्रियाणि स्थूलानि प्रकाशकत्वात्सत्त्वरूपाणि
तेषां ध्यानेन साक्षात्कारः “आनन्दः” तेषां कारणं बुद्धिः पुरुषेण,
ग्रहीवैकीभूता सती अस्मिता तस्या ध्यानेन साक्षात्कारोऽ“अ-
स्मितो”च्यते । तत्र स्थूलं च ग्राह्यमिन्द्रियाणि ग्रहणानि अस्मि-
ताऽऽरूपो ग्रहीता तेषु ग्रहीतृग्रहणप्रायेषु ध्यानपरिपाकः “स-
मज्ञातो”योगः । स च वितर्कविचारानन्दास्मितास्वरूपश्चतुर्वि-
धः “रनुगमा”चतुर्विधः सवितर्कः, सविचारः, सानन्दः, सास्मित,

इति । अत्र यथा घटज्ञानं मृद्विषयं तादात्म्यात्तथा स्युलयोगः
 स्यूलमृक्षेन्द्रियास्मिताविषयका, मृक्षयोगस्त्रयविषयकः, अन्यौ
 ग्रेकविषया, त्रित विषयो भाष्यकृद्भाषितः । तत्र मृज्ज्ञानं घटा-
 विषयं यथा तद्वत्मृक्षमादियोगाः स्युलाद्यविषया इति मन्त-
 ष्यम् । भोजयत्ती तु इन्द्रियेषु सवितर्कमुक्ता, तन्मात्रेषु स-
 विचारमुक्ता, ऽहङ्कारे सानन्दो, महत्तत्त्वे सास्मित इत्युक्तम् । त-
 प्राहमिति विषयग्राहकान्तःकरणमहङ्कारः । अन्तर्मुखं सत्तामात्रे
 महत्तत्त्वे लीनं सत्तामात्रावभासकमस्मितेति तयोर्भेदः । प्र-
 ष्ठीता पुरुषः ॥ १७ ॥

अधुना सोपायमसंमहातमाह ।

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

वृत्तीनामभावो “विरामः” तस्य “प्रत्ययः” कारणं परवैराग्यं
 तद् “द्व्यासः” “पूर्व” उपायो यस्य स तथा । अनेन पदेनोपाय
 उक्तः “अन्यो”ऽसंमहातः “संस्कारशेषः” । परं हि वैराग्यं सं-
 महातसंस्कारानप्यभिभूय स्वसंस्कारं शेषयति । स निर्बीजः
 समाधिः । निरालम्बनत्वात्कर्मबीजाभावाद्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथमसंमहातो द्विविधः भवप्रत्यय, उपायप्रत्यय,श्च त-
 जायो मुमुक्षुभिर्हेयस्तमाह ।

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

भूतेन्द्रियाणामन्यतमस्मिन्विकारेऽनात्मन्यात्मत्वमावनया
 बेहपातानन्तरं भूतेन्द्रियेषु लीनाः पाँदकौशिकदेहशून्या “विदे-
 हाः” । अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृतिपञ्चात्मत्वभावनया
 लीनाः “प्रकृतिलयाः” । तेषां चित्तं संस्कारमात्रशेषमिसंमहातः ।
 स तु “भवप्रत्ययः” । भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इत्यविद्या

“भवः” अनात्मन्यात्मत्वबुद्धिः स प्रत्ययो हेतुरस्य स तथा । अ-
विद्या मूलोऽयं योगोऽन्तर्वत्फलः । यदाह वायुः ।

शतमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कमलसंख्या न विद्यते ।

इति येषां विवेकरूपातिर्नास्ति तेषां चित्तं लीनमप्युत्था
य संसारे पतति सुप्तचित्तवदिति भावः ॥ १९ ॥

अधुना द्वितीयमुपादेयमाह ।

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

पुरुषगोचरा सात्त्विकी “श्रद्धा” तथा “वीर्यं” मयत्रो जायते
तेन यमनियमादिपरम्परया “स्मृति” र्ध्यानं तेन “समाधिः” तेन
“मज्ञा” पुरुषगोचररूपासम्प्राप्तः संमज्ञातस्ततः परवैराग्यावतं-
मज्ञातः “इतरेषां” मुमुक्षूणां योगिनां भवति ॥ २० ॥

श्रद्धाऽऽदयः मज्ञान्ता उपायास्तत्पूर्वकोऽयमुपायप्रत्ययः
ते चोपायाः प्राणिनां प्राक् संस्कारबलान्मृदुमध्याधिमात्रभेदा-
द्विविधास्तथा च योगिनस्त्रयो भवन्ति मृदुपायो, मध्योपायो,
ऽधिमात्रोपाय, इति । तत्र मृदुपायस्त्रिविधः मृदुसंवेगो, मध्यसं-
वेग, स्त्रीव्रसंवेग, इति । एवमितरावपि त्रिविधो भवतः । एवं च नव
योगिनो भवन्ति । तेषां चिरं चिरतरं क्षिप्रं क्षिप्रतरं सिद्धयो
भवन्ति उपायतारतम्यात् । तत्र केषां चित् क्षिप्रतरं सिद्धिरि-
त्यत आह ।

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

संवेगो वैराग्यं येषां तीव्रम्, उपायाश्चाधिमात्रास्तेषां योगिनामासन्नः समाधिरमंगलात्मनो मोक्ष इत्यर्थः ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

तीव्रस्य संवेगस्यापि “मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततो” मृदु-
तीव्रसंवेगस्य योगिन आसन्नात्समाधेर्माध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नत-
रादधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः समाधिलाभ इति “विशेष”
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

“ईश्वरे” कायिकाद्वाचिकान्मानमा “प्रणिधाना” द्रष्टृविशेष-
पादासन्नतमः समाधिलाभः । “वाच्यम्” पूर्वोक्तोपायेनास्य भ-
क्त्युपायस्य विकल्पायः । भक्तेरन्यानपेक्षत्वादीश्वरो हि भ-
क्त्याऽभिमुखः सन्नितमिष्टमस्यास्त्वित्यनुगृह्णातीति भावः ॥ २३ ॥

ईश्वरस्वरूपन्निरूपयति ।

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

“क्लेशाः” अविद्यादयः पञ्च । “कर्म” धर्मापर्मा । तयोः
फल “विपाकः” । फलानुकूलाः संस्कारा “भाषयाः” ।
मनस्याशेरत इति व्युत्पत्तेः । यथा नरस्य करिजन्मनि काष्ठ-
भोगसंस्कारा उद्भवन्ति अन्यथा जीवनामंभवात्तैः क्लेशादिभि-
श्चित्तस्थैः “परामृष्टः” सांसारिकः पुरुषाश्चत्ताविवेकेन भोक्तृ-
त्वात्तैः कालत्रयेऽप्यसंबद्धः “पुरुष” “ईश्वरः” “विशेष” पदेन का-
लत्रयासंबन्धवाचिना मुक्तजीवेभ्यो व्यावृत्तिः कृता । तेषां पू-
र्वकाले बन्धत्रयसंबन्धात्मकतौ लीनानां प्राकृतौ बन्धः, भुक्ते-
न्द्रियेषु विकारेषु लीनानां विदेहानां वैकारिक, अन्येषां दे-

वनरादीनां दक्षिणायन्यः, चित्ताधीनकर्षफलत्तरादिति भेदः ।
ननु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं परमैश्वर्यं पुरुषस्यापरिणामिनः कथं-
मिति । उच्यते । अस्ति ईश्वरस्यानादिसिद्धं शुद्धसत्त्वात्मकं चित्तं
प्रधानजं निरतिशयज्ञानक्रियाशक्तिमत्तं हि भगवान्संसार-
णवाज्जन्तानामुद्धरणेच्छया तच्चित्तमुपादत्ते तद्विना ज्ञानधर्मोप-
देशमक्तानुग्रहायोगात् । न च कथं चित्तोपादानात्मागिच्छा-
द्युदेतीति वाच्यम् । बीजाङ्कुरवदनादित्वात्सर्गप्रलयप्रवाहस्य
यदा सर्वकार्यस्य प्रलयस्तदा भाविष्यत्करूपे लोकानुग्रहार्थमिदं
चित्तमुपादेयमिति भगवता सङ्कल्प्यते तत्सङ्कल्पवासितं प्रधाने
लीनं सत्सर्गादौ चित्तमुद्भवति तेन चेश्वरोऽनुगृह्णातीत्यनवयम् ।
ननु तादृशचित्तसत्त्वे किं मानमिति चेत् “स्वामाविकी ज्ञानव-
लक्रिया च एष सर्वेश्वर” इत्यादिवेदवाक्यमिति क्रमः । वे-
दो निरतिशयज्ञानशक्तिविशिष्टेश्वरप्रणीतोऽतः प्रमाणमिति
संक्षेपः ॥ २४ ॥

एवं वेदप्रामाण्यात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः तस्य सर्वज्ञत्वे-
ऽनुमानमप्याह ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञब्रजम् ॥ २५ ॥

अस्मदादीनां ज्ञानं, निरतिशयेन ज्ञानेनाविनाभूतं भ-
वितुमर्हति, सातिशयत्वात्, यत्सातिशयं, तत्तत्मानजातीयेन नि-
रतिशयेन युक्तं, यथा कुम्भपरिमाणं विभुपरिमाणेन, तत्सिद्धं
“निरतिशयं” ज्ञानं “सर्वज्ञस्य” “बीज” ज्ञापकं यत्र निरतिशयं ज्ञान
“तत्र” सर्वज्ञत्वं ज्ञायत इत्यर्थः । तस्य सामान्येन सिद्धस्य सर्वज्ञस्य
श्रुत्यादिसिद्धाः शिवविष्णुनारायणमहेश्वरादिसंज्ञाः । तथा च
वायुपुराणे ।

सर्वज्ञता वृत्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता निष्कमलशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च त्रिभोविधिज्ञाः पदादुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥
ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा भृतिः ।

संप्रवृत्तमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥
अव्ययानि दशैतानि निश्चं तिष्ठन्ति शङ्करे ।

इति । तथा महाभारते ।

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवे- ॥
दित्सावि ॥ २५ ॥

तस्य भगवतो ब्रह्माविभ्यो विशेषमाह ।

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

“पूर्वेषां” सर्गाद्याद्युत्पन्नानां कालपरिच्छिन्नानां “गुरुरी”श्वरः ।
कुतः “कालेनानवच्छेदात्” अनाद्यन्तत्वादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।
“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च महिषोति-तस्मै”
इत्याद्या ॥ २६ ॥

एवमीश्वरं निरूप्य तत्प्रणिधानं वक्तुं तस्य रहस्यसंज्ञामाह ।

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

सुगमं सूत्रम् । ननु शब्दस्य वाचकत्वम् अभिधाऽऽख्या शक्तिः
शब्दार्थयोः सम्बन्ध इत्युच्यते । सा किं सङ्केतेन क्रियते, व्यज्यते,
वा । नाद्यः । प्रतिकल्प स्वतन्त्रेश्वरस्य सङ्केतभेदेन शब्दार्थाप्य-
वस्थाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सूर्यादिशब्दानां पुत्रेषु पित्रा स-
ङ्केतवैफल्यत्वात् । न हि तत्र सङ्केतव्यङ्गा शक्तिरस्ति । न चासति
व्यङ्गे व्यञ्जकमर्थवत् तस्मादिव सङ्केतसूत्रं व्यर्थमिति चेद् ।

उच्यते । स्थितैव शक्तिः सङ्केतेन व्यज्यते यथा स्थित एव पि-
तृपुत्रभावो ममायं पुत्र इति वाक्येन व्यज्यते तद्वद्वादिश-
ब्देषु श्रलये प्रधानसाम्यं गतेषु सर्गादौ पुनःशक्त्या सहोद्भूतेषु
स्थितामेव तत्तच्छब्दस्य तत्तदर्थे शक्तिमीश्वरः सङ्केतेन ज्ञाप-
यति । जीवानां लुप्तसंस्कारत्वात् । अधुनातनपित्रादिसङ्केतस्तु
शक्तेरुत्पादकः । केचित्तु सर्वशब्दानां सर्वार्थेषु शक्तिरस्तीति
पित्रादिसङ्केतोऽपि व्यञ्जकः गवाविशब्दानां तु वेदार्थव्यव-
स्थाऽर्थमीश्वरसङ्केतेनार्थविशेषे शक्तिर्नियम्यत इत्याहुः । सर्व-
थाऽपि वैदिकशब्दार्थसम्बन्धो व्यवस्थितव्यवहारतया नित्य
इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

एवं वाचकमुक्त्वा प्रणिधानमाह ।

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

अस्य भाष्यमेव लिख्यते । “प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य
शेखरस्य भावनं तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च
भावयतः चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते । तथा चोक्तम् ।

स्वाध्यायाद्योगमासीत् योगात्स्वाध्यायमामनेद ।

स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ २८ ॥

तस्येश्वरप्रणिधानस्यासन्नतपः समाधिलाभः फलमिति
पूर्वमुक्तम् । अधुना फलान्तरमपि तदनुगुणमाह ।

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

प्रतीपं विपरीतमञ्जति जानातीति “प्रत्यक्” आत्मा इत्यर्थः ।
अनेनेश्वराद्भेद उक्तः बुद्धेरप्यन्तरं वा । प्रत्यक् चासीत् “चेतनश्च”
तस्या “धिगमः” साक्षात्कारः “ततः” प्रणिधानाद्भवति । अपि

चा“न्तरायाणामभावश्च” भवति । ननु स्वाभिन्नेश्वरमङ्गिधानात्स्व-
साक्षात्कारः कथं स्यात् अभ्यासतज्जन्यज्ञानयोः पदजादावेक-
विषयत्तर्दशनादिति चेद् । उच्यते । पर्यवेश्वरोऽसङ्गश्चिद्रूपः कृत्स्नः
केशादिशून्यमस्तैव जीव इति सादृश्यादीश्वरध्यानं तदनुश्र-
द्धद्वारा जीवस्वरूपसाक्षात्कारहेतुस्तिथनवधम् ॥ २६ ॥

अन्तरायानाह ।

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्श-
नालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽ-
न्तरायाः ॥ ३० ॥

ये चित्तं योगाद्विशिष्यन्ति भ्रंशयन्ति “ते” “चित्तविक्षेपाः”
योग“स्यान्तरायाः” विघ्ना नव । तत्र “व्याधि” वर्तिषित्तश्रेष्ठमणाम-
न्तरास्येन्द्रियाणां च वैषम्यं, “स्त्यानं” चित्तस्य लुब्धत्वेऽपि कर्मा-
नर्हता, “संशयः” प्रसिद्धः, योगाङ्गाननुष्ठानं “प्रमादः”, “आलस्यं”
चित्तस्य गुरुत्वादमट्टात्, “अविरति” विषयवृत्त्या, “भ्रान्तिदर्श-
ने” ककोटिको विपर्ययः, “अलब्धभूमिकत्व” समाधिभूम्यलाभः,
मधुमखादयः समाधिभूमयो वक्ष्यन्ते । “अनवस्थितत्वं” नाम ल-
ब्धायां भूमौ चित्तस्यास्थिरत्वं, पूर्वभूमौ हि स्थितं चित्तम् उत्त-
रभूमिं जपेत् तस्मादस्थिरत्वं दोष इत्यर्थः ॥ ३० ॥

न केवलमेते विक्षेपा योगनाशकाः किं तु दुःखादीनपि
कुर्वन्तीत्याह ।

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्त्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसह-
भुवः ॥ ३१ ॥

“दुःखं” व्याधिजं शरीर, कामादिजं मानसं, तद्व्यमाध्या-

त्मिकम् । व्याघ्रादिजमाधिभौतिकम् । ग्रहपीडादिजम् आधिदै-
विकम् । दौर्मनस्यमिच्छाविधाताऽक्षोभो मनसि । अङ्गमेजयतो-
भाचोऽङ्गमेजयत्त्वमद्भानां कम्पनमित्यर्थः । अनिच्छतः प्राणो यं
वायुवायुमन्तः प्रवेशयति स श्वासः समाध्यङ्गरेचकाविरोधीत्यर्थः ।
एवमनिच्छतः कौष्ठ्यस्य वायोर्वोर्हिर्गमनं प्रश्वासः पूरक-
विरोधी । एते विक्षेपैः सह भवन्ति विक्षिप्तचित्तस्य भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ईश्वरप्रणिधानादेतेषामभावइत्युक्तमुपसंहरति ।

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

विक्षेपानां नाशार्थमेकतत्त्वस्येश्वरस्या“भ्यासो” ध्यानं का-
र्यमित्यर्थः । अत्र “भाष्यकारैः” स्थायि चित्तं स्थातृस्यैकाग्रता
सम्पादनीयेति सणिकमतमाशङ्क्य सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाना-
दिना चित्तमेकमनेकार्थावगाहि स्थायि विद्यत इति सा-
धितम् ॥ ३२ ॥

तस्य चित्तस्यासूयादिमलवतो योगायोगात्तन्मलनिरासो-
पायानाह ।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यवि-
पयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

सुखिषु प्राणिषु “मैत्री” मित्रतां, दुःखितेषु “करुणा” दयां, पु-
ण्यवर्तिषु “मुदितम्” हर्षम्, अपुण्यशब्दितपापवृत्तिषु “उपेक्षा” म-
ध्यस्थवृत्तिः, भावयेत् । तथा भावनया चित्तस्य “प्रसादनं” भवति ।
सुखादिषु यथाक्रममुक्तया भावनया सात्त्विको धर्मो जाय-
ते । तेष्वीर्ष्याऽपकारेऽज्ञाऽसूयाद्वेषाणां चित्तमलानां विनाशश्चेन

च शुक्लेन धर्मेण चित्तं प्रसन्नं भवति । प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेष्व
उपायेभ्य एकाग्रं स्थितिपदं लभते इति तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥

इदानीं मैत्र्यादिभावनाया प्रसन्नस्य चित्तस्य स्थित्यु-
पायानाह ।

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

“प्रच्छर्दनं” रेचन, रेचितस्य प्राणस्य वीहिरेव “विधारणं,”
यथाशक्ति ताभ्यां चित्तमेकत्र लक्ष्ये स्थितिं लभते । प्राण-
जये चित्तस्य जयस्तयोरविभागात् प्राणायामस्य सर्वपापनि-
वर्तकत्वात्पापनिवृत्तौ चित्तं स्थिरं भवति । वाशब्दो वक्ष्यमा-
णोपायान्तरापेक्षया विकल्पार्थो न तु मैत्र्यादिभावनाऽपे-
क्षया । तद्भावनायाः सर्वोपायसङ्कारित्वेन समुच्चयादिति म-
न्तव्यम् ॥ ३४ ॥

उपायान्तरमाह ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासाऽग्रे चित्तस्य संयमादिष्वपगन्धसाक्षात्कारो भवति, जि-
ह्वाऽग्रे संयमादिष्वरसस्य सविद्भवति, तालुनि रूपसंविद, जि-
ह्वामध्ये स्पर्शसंविद, जिह्वामूले शब्दसंविद, एताः सविदो-
गन्धादिबोधयन्त्राः मृत्तयः शीघ्रमुत्पन्नाः सखो विश्वासमु-
त्पात्रातिमूर्ध्वेऽश्वरादौ “मनसः” स्थितिं निबध्नीत्यर्थः । शा-
स्त्रोक्तविशेषस्य कस्य चिदनुभवे सखीतिमूर्ध्वेऽपि श्रद्धया
सयमार्थं योगो प्रवर्तत इति भावः ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

अष्टदलं हृत्पत्रं रेचकेनोर्ध्वमुखं ध्यात्वा तत्कारिणा-

स्यायाम् ऊर्ध्वमुख्यां सुषुम्नाऽऽख्यनाड्यां संयमनान्मनसः सं-
विद्रवति । तन्मनः सूर्येन्दुग्रहमण्डीना या या मभा तद्रूपेणाने-
कधा भवति तत्सात्त्विकं ज्योतिर्मनः । तस्य कारणं सात्त्विको-
ऽहङ्कारो निस्तरङ्गमहोदधिकल्पो व्यापी । तस्यापि ज्योतिः-
स्वरूपस्य सपमात्सविद्रवति । सैषा द्विविधा संविद् । ज्योति-
ष्मती मनोऽहङ्काराख्या ज्योतिर्विषया, विशोका दुःखशून्या,
प्रवृत्तिरूपवन्ना मनसः स्थितिहेतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

व्यासशुकादीनां “वीतराग” पञ्चित्तं तद्विषयं तत्र धार्य-
माणं योगिनं “चित्तं” स्थितिपदं लभत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

“ज्ञान”शब्दो ज्ञेयपरः । स्वप्ने भगवतो भूतिमयन्तमनोहरा-
माराधयन्नेव प्रबुद्धः तत्रैव चित्तं धारयेत् । निद्रायां सुषुप्तौ
यत्सुखं जायते तत्र धारयेत् । एव स्वप्ननिद्राज्ञेयालम्बनं चित्तं
स्थितिं लभते ॥ ३८ ॥

यथाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

किं बहुना यदेवेष्टं शिवरामकृष्णाविरूपं तदेव ध्यायेत् ।
तत्र लब्धस्थितिक्रमन्यत्रापि स्थितिं लभते । अभिमतमन-
तिक्रम्य “यथाऽभिमत” तस्य “ध्याना”दिति विग्रहः ॥ ३९ ॥

ननु चित्तस्थितिर्जायत इत्यत्र किं ज्ञापकमित्यत्र ।

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

“अस्य” चित्तस्य सूक्ष्मे निविशमानस्य यः परमाण्वन्तो

“वशीकारः” अप्रतिघातः । तथा स्थूले निविशमानस्य परममह-
त्वाकाशान्तोऽप्रतिघातः । तेन परेण वशीकारेण चित्तं ल-
ब्धस्थितिकमिति ज्ञात्वा स्थित्युपायानुष्ठानादुपरमतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं चित्तस्थितेरुपाया उक्ताः । ज्ञापकश्च वशीकार-
उक्तः । संप्रति लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य किं विषयः किंरूपश्च
संमज्ञातो योगो भवसत उत्तरं पठति ।

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्गृहीतग्रहणग्राह्येषु त-
त्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

यथाऽ“भिजातस्य” कुलीनस्यातिस्वच्छस्य स्फटिक“मणे”-
र्जपाकुसुमाद्युपरक्तस्य स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भ-
वति, तथाऽभ्यासवैराग्याभ्यां क्षीणरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्त-
मणेः स्थूलसूक्ष्मभूतात्मकग्राह्येण ग्रहणैरिन्द्रियैर्गृहीत्रा पूर्वो-
क्तास्मिताऽऽख्यपुरुषेण चोपरक्तस्य स्वरूपाभिभवेन या
ग्राह्याकारताऽऽपत्तिः स संमज्ञातः । पूर्वोक्तवितर्कविचारान-
न्दास्मिताऽनुगमाच्चतुर्विधश्चतुर्विषयकः प्रत्येत्यर्थः । अत्र
सूत्रेऽर्थक्रमवलात्पाठं भङ्ग्या ग्राह्यग्रहणगृहीतृषु तदुपरक्तस्य
चित्तस्य “तदञ्जनता” स्वरूपपरित्यागेन तद्रूपता तस्याः सम्य-
गापत्तिरिति व्याख्येयम् । स्थूलसूक्ष्मकपेणैव चित्तस्य गृहीतृप-
रागात् । “तत्स्थेति” अभिन्नं पदम् । अविभक्तिकं स्यान्तं कृत्वा क्षी-
णवृत्तेः तत्स्थस्येति योज्यम् । यद्वा “तदस्य” च “तदञ्जनं” च
तस्य भावस्तथा । क्षीणवृत्तेस्तथा “समापत्ति” रित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सैवं संमज्ञाताख्या समापत्तिः पुनरवान्तरभेदाच्चतुर्धा
भवति । सवितर्का, निर्वितर्का, सविचारा, निर्विचारा, चेति ।
तत्र सवितर्कायाः स्वरूपमाह ।

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का ॥ ४२ ॥

“तत्र” तासु समापत्तिषु मध्ये सवितर्का समापत्तिरेषा
ज्ञेया । तथा हि । गौरित्युक्ते शब्दार्थज्ञानानि त्रीण्यभिन्नानि भा-
सन्ते । तत्र गौरिति शब्द इत्येको विकल्पः, अयं हि गौरित्यु-
पात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविषयकः । तथा गौरित्यर्थ इत्येको
विकल्पः, तत्र गौरित्युपात्तयोः शब्दज्ञानयोरर्थभिदविषयकः ।
एवं गौरिति ज्ञानमित्येको विकल्पः, अयं तु गौरित्युपात्तयोः
शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदगोचरः । त एते विकल्पाः, असदभेदगो-
चरत्वात् । एवं घटः पट इत्यादयो विकल्पा ज्ञेयाः । तत्र श-
ब्दज्ञानाभ्यामभेदेन विकल्पिते स्थूले गवाक्षये समाहित-
चित्तस्य योगिनः समाधिजन्यसाक्षात्कारो यथा कल्पितार्थ-
मेव गृह्णाति तथा सा समाधिप्रज्ञा शब्दार्थज्ञानानां विकल्पैः
“संकीर्णा” तैस्तुल्या भवति विकल्पत्वाविशेषात् सा सङ्कीर्णा
“सवितर्का” समापत्तिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

निर्वितर्कमाह ।

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रानिर्भासा

निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

गवादिशब्दानां शक्तिरूपः सङ्ज्ञो विकल्पितार्थेष्वे-
व लोके गृह्यते तस्य स्मृत्या शब्दज्ञानं परार्थानुमि-
तिश्च विकल्प एव जायते । तथा च भ्रुते वाऽनुमिते
वाऽर्थे भ्रुत्यनुमितिरूपविकल्पमूला समापत्तिः सवितर्का भ-
वति “स्मृतिपरिशुद्धौ” सत्याप अर्थमावतात्पर्यवता चित्तेना-
र्थमात्राध्यासात्सङ्ज्ञेयस्मृतेस्त्यागे सति तत्कार्यस्य विकल्पस्य

त्यागात्समाधिप्रज्ञा स्वीयं ग्राहकत्वं प्रज्ञारूपं सत्तेन “शून्येव”
भूत्वाऽर्थमात्रनिर्भासादविकल्पितार्थरूपं यद्वाशं तत्स्वरूपेणैव
निर्भास्यमाना “निर्वितर्का” समापत्तिरित्यर्थः । तत्र सवितर्क-
साक्षात्कारो यस्तदपरं प्रत्यक्षं विकल्पत्वात् । निर्वितर्कप्रत्यक्षं
तु परं सत्यार्थोपपत्त्यात् । स च सत्यार्थो गोघटादिरवयवी
ज्ञेयः । अत्र परमाणुपुञ्जातिरिक्तोऽवयवी नास्तीति बौद्धमतमा-
शङ्क्य महानेको घट इत्यवाधितानुभवादस्ति, स चास्माकं
भूते भूतसूक्ष्मरूपाणां परमाणूनां परिणामः । तस्य च स्वोपा-
दानेन भेदाभेदात्मक तादात्म्यमिति “भाष्ये” साधितम् ॥४३॥

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ४४ ॥

स्थूलपरिणामघटादिषु उपादानत्वेनानुगता ये परमा-
णवः पञ्चतन्मात्राणां विकारा भूतरूपेण संस्थिताः सूक्ष्मा
स्तेषु विषयेषु स्वीयकार्यकारणदेशकालनानाविशेषणविशिष्टेषु
स्ववाचकशब्दज्ञानाभ्यामभेदेन विकल्पितेषु या समापत्तिः
सा “सविचारे”त्युच्यते । तेष्वेव सर्वविशेषणशून्येष्वर्थमात्रेषु
परमाणुषु या समापत्तिः सा “निर्विचारा” । सा सल्लु सत्यार्थ-
मात्रस्वरूपा समाधिप्रज्ञा स्वरूपशून्येव निर्भासते । तया च
स्थूलगोचरया सवितर्कया निर्वितर्कया च व्याख्यातया
सूक्ष्मविषया “सविचारा” “निर्विचारा” च व्याख्याता भव-
तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु किमस्याः ग्राह्यसमापत्तेः परमाणुष्वेवावसानं, नेसाह ।

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

अस्याः समापत्तेः “सूक्ष्मविषयत्व”मलिके प्रधाने पर्यव-
स्यति । तथा हि । पार्थिवः परमाणुर्गन्धतन्मात्रादितरतन्मात्रा-
ङ्गकाज्जायते । आप्यस्तु गन्धतन्मात्रवर्जिताद्रमतन्मात्रादितर-
तन्मात्राङ्गकाद् । तैजसस्तु गन्धरसद्रव्यवर्जिताद्रपतन्मात्रादि-
तरद्रवाङ्गकाद् । वायव्यस्तु पूर्वहीनात्स्पर्शतन्मात्राच्छब्द-
तन्मात्राङ्गकाद् । नभसः परमाणुस्त्वेकस्मादेव शब्द-
तन्मात्राज्जायत इति प्रक्रिया । अतो विकारेभ्यः
परमाणुभ्य उपादानानि पञ्च तन्मात्राणि सूक्ष्माणि, तेभ्यो-
ऽप्यहङ्कारः सूक्ष्मः, तस्मादपि महा, न्महतोऽपि प्रधानं, तद्वि-
लयं न गच्छतीत्यलिङ्गमुच्यते । ततः पर सूक्ष्ममुपादानं
नास्ति पुरुषस्य सत्त्वेऽप्यनुपादानत्वात् । पुरुषो हि भोगाप-
वर्गार्थो सन् पुरुषार्थनिमित्तके सर्वे निमित्तपात्रं भवति । त-
स्मात्सूक्ष्मग्राह्यसमापत्तिः प्रधानपर्यन्तेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

एवं स्थूले सूक्ष्मे च ग्राह्ये चतस्रः समापत्तय उक्ताः सं-
प्रति तासां समज्ञातत्वमुपसंहरति ।

ता एव सवीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ग्रहणग्रहीत्रोरपि सविकल्पत्वनिर्विकल्पत्वभेदेन सान-
न्दा, आनन्दमात्रा, सास्मिता, अस्मिता, चेति चतस्रः समाप-
त्तयो भवन्ति उक्तन्यायसाम्यात् । एवमष्टसमापत्तयो या “स्ता”
“एव” “सवीजः” “समाधिः” समज्ञातः । विवेकरूपासभावेन
बन्धवीजसत्त्वात् सवीजत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

तत्र निर्विचारसमापत्तेः फलतोऽतिशयमाह ।

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

न्यायेन निर्वीजः समाधिर्भवति । तदुक्तम् ।

भागेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति । श्रवणेन, मननेन, पुरुषमात्रध्यानाभ्यासो धर्ममेधा-
रूपः तद्वत्सेन परवैराग्येण प्रज्ञाप्रसादात्मना, पुरुष साक्षात्कु-
र्वीत्रर्वाजं योगं लभत इत्यर्थः । कालक्रमेण निर्वीजनिरोषसं-
स्कारप्रचये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात् । कृत्स्न-
शेषलक्षणाधिकारो हि चित्तस्य स्थितिहेतुः । न हि कृतभोग-
विवेकख्यातिनश्चित्तस्य कृतशेषोऽस्ति । तस्माच्चित्तस्य प्रलये
पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः केवलो मुक्त इति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

इति समाधिपादः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे योगमुद्दिश्य लक्षणमुक्त्वा तृतीर्निरूप्य त-
न्निरोधोपायाभ्यासवैराग्ये प्रतिपाद्य चित्तस्थित्युपायान्
काश्चिदुक्त्वा द्विविधो योगः सावान्तरभेदः प्रतिपादितः । त-
त्राभ्यासवैराग्ये चित्तशुद्धिसाध्ये इति मत्वा तस्य शुद्धिहे-
तुमादौ क्रियायोगमाह ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

पूर्वपादोक्तस्य योगस्यास्मिन्पादे साधनान्युच्यन्त इ-
त्यनयोः पादयोः सङ्गतिः । ब्रह्मचर्यगुरुसेवासखवचनकाण्ड-
मौनाकारमौनस्वाश्रमधर्मद्वन्द्वसङ्गनमिताज्ञनादिक “तपः” । न
कायशोषः । धातुपैषभ्ये योगविधातात् । “स्वाध्यायः” मण्डवश्री-
रुद्रपुरुषसूक्तादीना पवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं च । फ-
लाभिसर्गं विना कृतानां कर्मणां परमगुरावीश्वरे समर्पण-
“मीश्वरप्रणिधान” तानि क्रियारूपो योगो योगसाधनत्वा-
दित्यर्थः ॥ १ ॥

क्रियायोगस्य फलमाह ।

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

निविडेपु क्लेषेषु सत्सु समाधिर्न सिध्यति । तस्मात्क्रिया-
योगः क्लेशान् तनूकृत्य समाधिं भावयति । तनूकरणं क्लेशानां
सदोद्भवता कादाचित्कजडत्वः । भावनं समाधेरुत्पादनम् । तदर्थः
फलं यस्य स तयोक्तः । क्रियायोगेन क्लेशच्छिद्रेषु लब्धाव-
सरः समाधिः विवेकरूपातिमुत्पाद्य सवासनक्लेशान्दहतीति
भावः ॥ २ ॥

अथ क्लेशाः कीदृशाः कियन्तो वेत्तव्याः ।

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥

हिरपन्ति कर्मतत्फलप्रवर्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखाकुर्वन्तीति “क्लेशाः” ते च “पञ्चे”त्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र चतुर्णामविद्याकार्यत्वेनाविद्याऽऽत्मत्वमाह ।

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

उत्तरेषामस्मितादीना “मविद्या” “क्षेत्र” प्रसवभूमिः । तेषामवान्तरभेदमाह । प्रसुप्तेति । प्रसुप्ताः, तनवो, विच्छिन्ना, उदारा, च तेषाम् । तत्र सिद्धेहप्रकृतिलयानां योगिनां क्लेशाः प्रसुप्ताः विवेकरूपात्यभावेनादग्धतया शक्तिरूपेणावस्थानाद् अत एवान्ते पुनरुद्भवन्ति । क्रियायोगिनां तनवः । विषयसङ्घिनां विच्छिन्ना, उदारा, च भवन्ति । यथा चैत्रस्य यस्यां रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नो रागः उदारः । एव यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागो विच्छिन्नः, कालेनोदारो भूत्वा पुरुषपशुं क्लेशयति । एते क्लेशा अविद्यामूलाः । तस्याः पुरुषा-परोक्षरूपात्या निवृत्तौ निवर्तन्ते । यथा जीयन्मुक्तस्य क्लेशाः । क्षीणा इति पञ्चमी क्लेशानामवस्था द्रष्टव्या ॥ ४ ॥

, तेष्वविद्यारूपमाह ।

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अतस्मिन्सद्बुद्धिरित्यर्थः । अमरा देवा इत्यनित्येषु नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा रन्ध्यन्ते । एवमशुचौ स्त्री-

काये शुचित्वभ्रान्त्या वध्यन्ते । तदुक्तं भगवता वेदव्यासेन ।

स्थानाद्वीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥

इति । विष्णूत्रसङ्कुलं मातुरुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, भ्रूणपरिणामश्लेष्मादिरुपष्टम्भः, सर्वद्वारैर्मलानां, स्रवणं निष्यन्दः, निधनं मरणं, तेन हि श्रोत्रियकायोऽप्यत्यन्ताशुचिर्भवति । आधेयशौचत्वं स्नानानुलेपनादिना शुचित्वापादनं, तथा परिणामदुःखे भोगे सुखत्वभ्रान्तिः । अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मत्वरूप्यातिः । “अविद्या” तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूप्याद्यविद्याः सन्ति तथाऽपीयं चतुर्विधैवाविद्या बन्धमूलमिति भावः ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवासिमता ॥ ६ ॥

दृक्शक्तिः पुरुषः, दृश्यत इति दर्शनं तज्ज्ञातः बुद्धिः, शक्तिशब्दो योग्यताऽर्थकः भोक्तृभोग्यत्वयोग्ययोरत्यन्तविविक्तयोर्दृग्दृश्ययोरविद्याकृतैकात्मता तादात्म्यम्, “इव”-शब्देनाहमस्मीतिभ्रान्तिकृतत्वं तादात्म्यस्य द्योतयति । सा-
“ऽस्मिन्ने”त्यर्थः । अयं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ६ ॥

अस्मितायाः कार्यं रागं निरूपयति ।

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखानुभवे सति स्मृत्या तज्जातीयमुत्थान्तरे तत्तापने वा या वृज्णा स “रागः” सुखमनुशेते विषयीकरोतीति “सुखानुशयी”त्यर्थः ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखानुभवितुः स्मृत्वा दुःखतत्साधनयोर्यः क्रोधः स
द्रेष इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥

“विदुषोः” मूर्खस्य, वा जन्तुमात्रस्य यो मरणवासः सो-
“ऽभिनिवेशः” । यथा मूर्खस्याहं सदा स्यामिति रूढवासः तथा
विदुषोऽपि रूढो दृश्यते । यतः “स्वरसवाही” सः पूर्वजन्मस्वस-
कृन्मरणदुःखानुभवजन्यवासनासङ्गः स्वरसः । तेन वहति प्र-
वहतीति स्वरसवाही । अनेन भयेन देहार्तिरिक्तात्मा भाष्ये
प्रसङ्गादर्शितः । दृश्यते हि जातमात्रस्य बालस्य मरणाद्भयं तच्च
पूर्वमरणस्मरणं विनाऽनुपपन्नमिति । एते चाविद्याऽऽदयः पञ्च
क्रमेण तमो, मोहो, मेहामाहः, तामिस्र, अन्वतामिस्र, इत्यु-
च्यन्ते । तत्रान्येकमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वात्मबु-
द्धिरविद्या तमः, अणिमाद्यष्टैश्वर्येषु अणुरस्मि महानस्मीति
तादात्म्यं मोहः, तेन दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादिदशविषयेषु
रागो महामोहः, कुतश्चिदैश्वर्यविघाते तन्निमित्तकदशविषयभो-
गालाभे सत्यष्टादशविघातके द्वेषस्तामिस्रः, एतेषामेवाष्टा-
दशानामिष्टानां नाशोऽयमन्वतामिस्र, इति । तथा च सां-
ख्यकारिका ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवतन्वतामिस्रः ॥

इति ॥ ९ ॥

ते च पञ्च क्लेशा द्विविधाः । पुरुषख्यात्या दग्धाः संस्का-
ररूपाः सूक्ष्माः, क्रियायोगेन भैष्यादिभावनारूपपरिकर्मणा च
तनूकृताः स्थूला, इति । तत्र सूक्ष्माणां हानोपायमाह ।

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

चित्तस्य कृतकृत्यस्यास्मितायां स्वप्रकृतौ मलयः “प्रतिप्र-
सवः” तेन “हेयाः” “सूक्ष्माः” “ते” क्लेशाः । धर्माणां नाश इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्थूलानां हानोपायमाह ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

याः क्रिययोगेन विरलाः क्लेशवृत्तयः स्थूलाः सुखदुःख-
मोहात्मिकाः, ताः पुरुषध्यानेनैव हातव्या इत्यर्थः । यथा लोके
वस्त्रस्यातिस्थूलो मलः प्रक्षालनेनैवादौ शोधयते । पश्चाद्विरलः
शारमंयोगादिना । मलवासना तु वस्त्रनाशेनैव नश्यति । तथा
क्रियायोगेनातिनिविडाः क्लेशा विरला भवन्ति । विरलास्तु
ध्यानेन तनूकृताः । सूक्ष्मास्तु चित्तनाशेन नश्यन्तीति भावः ॥ ११ ॥

क्लेशान्निरूप्य, ननु कथं तेषां क्लेशत्वमित्याशङ्क्य कर्म-
तत्फलमूलत्वेन बन्धकत्वात्तेषां क्लेशत्वमित्याह ।

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

अत्र त्रिभिः पदैः क्रमेण कर्मणो हेतुस्वरूपकार्याण्युच्यन्ते ।

आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः कर्मणां, प-
र्माधर्मरूपः संस्कारः । क्लेशाः कामक्रोधादयो भूतमस्पृति
“क्लेशमूलः” । स च द्विविधः । दृष्टजन्मवेदनीयः, अदृष्टजन्मवेदनीयः,
श्रेति । येन देहेन कर्म कृतं तद् दृष्टं जन्म, तेनैव देहेन भोक्तव्य
आद्यः । यथा नन्दीश्वरो बाल एव मनुष्यदेहेन तीव्रसंवेगेन
मन्त्रतपःसमाधिभिः ईश्वराराधनं कृत्वा सद्य एव देवत्व-
जातिं, दीर्घमायुः, दिव्यभोगां, लब्धवान् । तथा विश्वामित्रो-

जात्यायुपी लब्धवान् । तथा भीतव्याधितकृपणविश्वस्तमहाऽ-
नुभावेपु कृतोऽपराधः सद्य एव पच्यते । यथा नहुपस्य मह-
र्ष्यपराधेन सद्यः सर्पत्वमभवत् । द्वितीयस्तु जन्मान्तरभो-
ग्यस्वर्गनरकादिहेतुः “कर्माशय” इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अयं क्षीणक्लेशानां नास्तीति विशेषमाह ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

केशरूपे “मूले” “सखेव” कर्मणो “विपाकः” फलं भवति । न
ह्यक्लेशो भुङ्क्ते । न ह्यकामस्य कचिदपि कर्मजे फले सुखबुद्धिरस्ति ।
न ह्यनुद्वेगः शोचति । अतो विवेकरूपासग्निदग्धेषु क्लेशेषु कर्म-
बीजं वितुष्वीद्वाविवत् न फलं प्रसूते । स विपाकस्त्रिविधः । जा-
तिर्जन्म देवत्यादिर्वा, आयुश्चिरकाल देहमाणयोर्योगः, इन्द्रियै-
र्विषयानुभवो भोग, इति । तत्र भोगो मुरुगः, जात्यायुपी त-
च्छेष, इति विभागः । तत्रैकस्मिन् देहे विचित्रभोगदर्शनादने-
कानि कर्माणि मरणकालाभिव्यक्तानि एकं जन्मारभन्त इ-
त्येकभक्तिकः कर्माशय उच्यते । तस्य कचिज्जातिः, क चिदायुः,
क चिद्भोगः, क चिद्द्रव्यं, क चित्रप, मिति फलवैचित्र्यं ज्ञेयम् ।
तदुक्तं भगवता “गहना कर्मणो गति” रिति । विस्तरस्तु “भाष्ये”
द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

अधुना जल्लादीनां हेयत्वार्थं फलमाह ।

ते ल्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

“ते” जन्मायुर्भोगाः । पुण्यहेतुका सुखफलाः । अपुण्यं पापं
तद्देतुका दुःखफलाः । अत्र भोगो विषयानुभवः । “मिश्रा”स्तु
सुखदुःखानुभवो भोगः तस्य कर्मतया साध्यत्वेन सुखदुःखे

फले गमनस्येव ग्राम इत्याहुः ॥ १४ ॥

ननु ते दुःखफला हेया भवन्तु सुखफलास्तु कथं हेया इत्यत आह ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःख-
मेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

“परिणामो”ऽन्यथाभावः । “तापो” वर्तमानः । “संस्कारो”-
भूतः । एतान्येव दुःखानि तैरिति विग्रहः । तथा हि । विषय-
सुखभोगात्कामानलो वर्द्धते । वृद्धौ सत्यां काम्यास्त्राभे दुःख-
भवश्यं भावि । लाभेऽपि कुताश्चिद्रोगसङ्कोचे दुःखम् । सङ्को-
चके द्वेषः । ततः कामद्वेषाभ्यां पापोपचयाद् दुःखम् । अस्-
ङ्कोचे व्याधिः पापञ्च । ततो दुःखमेवं भोगस्य परिणामदुःखता ।
तथा सुखभोगकाले विषयनाशमीत्या दुःखं वर्तते । नाशके द्वे-
षाच्च तापोऽस्तीति तापदुःखता भोगस्य । तथा सुखभोगनाशे
संस्कारो भवति तेन स्मृत्या रागे सति पुरयापुण्योपच-
यात्सुखदुःखभोगः पुनःसंस्कार इत्यनन्ता दुःखसन्ततिः । यदि
भोगनाशे संस्कारो न स्यात् तदा न दुःखसन्ततिः । भवत्येव
तु संस्कार इति संस्कारदुःखता । इमानि दुःखानि विवेकिनो-
ऽक्षिपात्रकल्पस्य योगिन उद्वेजफानि । न तु कठिनचित्तानां
कर्मिणाम् । यथाऽक्षिपात्रं मृदुकल्पः ऊर्णातन्तुरपि उद्वेजयति
नान्यमवयवम् । तस्माद्विवेकिनः सर्वमेव भोगसाधनं विषमिश्रा-
न्नवद् दुःखमेव “परिणामतापसंस्कारदुःखै”र्योगाद् “गुणवृत्तिवि-
रोधाच्च” । गुणाश्चित्तात्मना परिणतानि सत्त्वरजस्तमांसि तेषां
वृत्तयः सुखदुःखमोहास्त्राणां विरोधः परस्परमभिभाव्याभि-
भावकत्वं तस्मादित्यर्थः । चक्षुं हि गुणवृत्तं तत्र चित्ते या गु-

णट्चिराविर्भवति धर्मोद्भवात्सा पुनरधर्मोद्भवोद्भवाभिभवे सति तिरोभवति । दुःखत्वं स्वाभाविकं स्वस्याः स्फुटयति स्वभावतो दुःखरूपैव सुखवृत्तिः दुःखात्मकरजोमिश्रसत्त्वपरिणामत्वार्त्तिकं तु स्वकाले सत्त्वप्राधान्याच्चस्याः दुःखत्वमस्फुटं रजसः सत्त्वतिरोभावे सति स्फुटयामिति सुखदुःखयोर्भेदव्यपवेशः । एतेन सुखस्य मोहत्वं व्याख्यातम् । अतो गुणपरिणामात्मकं सर्वमेव जगद् दुःखमोहात्मकं हेयमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

तत्र यथा चिकित्साशास्त्रे रोगो, रोगहेतुः, आरोग्यं, तद्देतुः, रिति चतुष्टयं व्युत्पाद्यं तथाऽस्मिन्नपि शास्त्रे हेयं, हेयहेतुः, मोक्ष, तद्देतुरिति, चतुष्टयं व्युत्पादयितुं विशिष्य हेयं दर्शयति ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अतीतस्य दुःखस्य भोगेन गतत्वाद्दर्शमानदुःखस्य भोगेनैव स्यादनागतमेव “दुःखं” “हेयं”मित्यर्थः ॥ १६ ॥

हेयहेतुमाह ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टा चिद्रूपः पुरुषो बुद्धिस्थस्वच्छायाऽऽत्मकदर्शनवान् । दृश्यं बुद्धिमत्त्वम् । तयोः “संयोगः” स्वस्वामिभावः । बुद्धिसत्त्वं हि विविधशब्दाद्याकारिणेन्द्रियादिद्वारा परिणतं चिच्छायाऽऽपत्त्या पुरुषाभेदेन दृश्यमान सन्निधिमात्रेणायस्कान्तमणिवदुपकारकं स्वनिष्ठभोगोपवर्गो पुरुष दर्शयित्त्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । सोऽयमभेदभ्रान्तिरूपाविद्याकृतः पुरुषार्थाधीनस्थितिकः संयोगो हेयस्य दुःखस्य हेतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृश्यं प्रपञ्चयति ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा-
पवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वम् । क्रियाशीलं रजः । स्थितिः प्रकाश-
क्रिययोः प्रतिबन्धः तच्छीलं तमः । तत्र सत्त्वं मृदुत्वात्तप्यम् ।
तापकं रजः । एवं सत्त्वरजसोऽस्तप्यतापकभावे सति मोहो भ-
वति पुरुषस्य ममतयेति । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्ये मिथः-
सहायमविवेकि भोग्यं विवेकित्वाज्यं परस्पराभिभावकं प-
रस्पराद्भाविभावं सुखप्रकाशलाघवदुःखक्रियोपष्टम्भमोहावर-
णगौरवकार्यलक्षणत्रयेभेदं स्वतःपरस्पराविभागाद् दुर्ज्ञानभेदं
प्रधानशब्दवाच्यं “ भूतेन्द्रियात्मकम् । ” भूतानि स्थूलानि
तन्मात्राणि, इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश, बुद्धयहङ्कार-
रमनांसि त्रीण्यन्तःकरणानि, आत्मा स्वाभिन्नः परिणामो यस्य
तद्भोगापवर्गार्थं भोगमोक्षमयोजकं “ दृश्यम् ” मित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतेषां गुणानां परिणामं विभज्य दर्शयति ।

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपक्षाणि ॥ १९ ॥

विशिष्यन्त इति विगेषा व्यावृत्ताः षोडशविकागः
स्वप्नायुतेजोऽवबुधनयः स्थूलभूतानि पञ्च, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश,
मन, अत्येते षोडशविकारा एव न तत्त्वान्तरप्रकृतयः । एतेषां वि-
काराणां प्रकृतयो बुद्धेर्विकृतयः षड्विगेषाः पञ्चतन्मात्रा-
हङ्काराः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणीति “ साहचर्याः ” । अहङ्कार-
रस्यानुज्ञानि बुद्धेरपत्त्वानि तन्मात्राणीति “ योगाः ” । तत्र प-
ञ्चतन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धालुपानि स्थूलभूतानां
प्रकृतयः । अहङ्कारः सत्त्वेन रजसा उभयेन ज्ञानकर्मेन्द्रियमन-

सां प्रकृतिः । लयं गच्छतीति लिङ्गं तन्मात्रं महत्तत्त्वं मात्रपदेन
च विशेषाविशेषाभ्यां बलक्षय्य द्योत्यते । तद्वि निर्बिकल्पका-
ध्यवसायात्मकं प्रधानस्याद्यकार्यम् । अलिङ्ग गुणानां सा-
म्यावस्थारूप प्रधानम् । एतानि चत्वारि गुणानां पर्वाणि प-
रिणामाः गुणत्वं चेतनं प्रति शेषत्वं मन्तव्यम् ॥ १९ ॥

एवं दृश्य निरूप्य द्रष्टारं निरूपयति ।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

“द्रष्टा” पुरुषो “दृशिमात्र”श्चिन्मात्रो न ज्ञानादिधर्मकः । अतः
“शुद्धो”ऽपरिणाम्यपि प्रत्ययं बुद्धिदृष्टिमतुष्टत्वं पश्यतीति “प्र-
त्ययानुपश्यः” स्वस्य बुद्ध्यविवेकाद्वृत्तिभिरेकीभूतः शब्दा-
दीन् पश्यतीत्यर्थः । तदुक्तं “वृत्तिसारूप्यमितरत्रे”ति ॥ २० ॥

एव दृश्यद्रष्टारावुक्तौ तयोः शेषशेषित्वमाह ।

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

“दृश्यस्य” भोग्यस्य स्वरूपं द्रष्टुरर्थमेव न स्वार्थम् अचेतन-
त्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु तर्हि द्रष्टुः प्रयोजने निष्पन्ने सति कृताभावाददृश्यं
प्रधान निर्व्यापारं स्यात् तथा चाधुना सप्तारो नोपलभ्ये-
तैस्तत्र आह ।

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

प्रधानमेकं पुरुषा अनन्ता इति स्थितिः । अत्रामेकामिति
“श्रुतेः” । तत्र प्रधानं यं पुरुषं प्रति भोगापयोगौ कृतवत् स कृ-
तार्थः स्वामित्वात् । यथा भूतेन कृतजयेन स्वामी कृतजय-

इत्युच्यते । तद्वच्च “कृतार्थ” मुक्तपुरुष “प्रति” नेष्टमदर्शन गत-
मपि तदृश्य “मनष्ट” पुरुषान्तरसाधारणत्वात् । एतदुक्तं भवति
पुरषार्थो ह्यनागतावस्थः प्रधानस्य प्रवृत्तिहेतुः । तत्र कृ-
तार्थं प्रति प्रवर्तकाभावात्प्रधानस्याप्रवृत्तावपि अकृतार्थं प्रति
महदाद्याकारेण प्रवृत्तिर्घटते । तथा चैकस्य मुक्तौ सर्वेषां मु-
क्तिप्रसङ्गो नास्तीति ॥ २२ ॥

एव दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय द्वेषहेतु सयोग निरूपयति ।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः सयोगः ॥ २३ ॥

स्व दृश्य तस्य शक्तिर्जडत्वेन दृश्यत्वयोग्यता । स्वामी तु
पुरुषस्तस्य शक्तिश्चेतनत्वेन दृष्टृत्वयोग्यता स्वरूपात्मिकैव ।
तयोः स्वस्वामिस्वरूपयोः शक्त्योः विविधशब्दाद्याकारदृश्यबु-
द्धिस्वस्वरूपस्योपलब्धिर्भोगः । स्वामिस्वरूपस्योपलब्धिरपवर्गः ।
तद्धेतुः ‘सयोगः’ स्वस्वामिभावाख्यः । स एव द्रष्टृदृश्यभावो
भोक्तृभोग्यभाव इत्याख्यायते । यस्याभावे दृष्टदृश्ययोः स्वरू-
पोपलब्धिर्न भवति यद्भावे सा भवति स सयोगः कार्येणैव
ज्ञेय इत्युपदिष्टं भवति ॥ २३ ॥

एव सयोगस्य स्वरूप कार्यं चोक्त्वा कारणमाह ।

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

भ्रान्तिज्ञानवासना सयोगस्य कारणमित्यर्थः । अहमिति
दृग्दृश्ययोरभेदप्रलयो भ्रान्तिः । तद्वासनावासितं चित्तं प्रलये
लीनं प्रधानभावाभ्युपगतं सर्गकाले पुरुषं प्रति स्वत्वेनैव जायते ।
तेन सयोगेनाविवेकिनो बन्धो विवर्कितो मोक्षश्च भवति ए-
तथा ह्यनादिवासनाविचित्रया चित्तवर्तिन्या अविद्यया समम् ।

ततो मत्स्यजालमिवानुविद्धं पुरुषपथं स्वकर्मोपहितं दुःखमु-
पाचं सजन्तं, सक्तमुपादद्यानं, द्वातव्य एवानात्मन्यहङ्कारम-
मकारानुपातिनं जात जात बाधाध्यात्मिकोभयनिमिषा-
स्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्रवन्ते ॥ २४ ॥

एव हेयं तद्धेतु चोपपाद्य हेयस्य हानं मोक्षं व्युत्पादयति ।
तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अविद्यायाः अभावाद्विद्यया नाशात्कार्यस्य बु-
द्धिपुरुषसंयोगस्य दुःखस्य हेयस्य हेतोरभावा विनाशो “हानं”
यत्तदेव “दृशेः” नित्यमुक्तस्य “कैवल्य”मित्यर्थः ॥ २५ ॥

मोक्षमुक्त्वा तद्धेतुमाह ।

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

दृग्दृश्ययोर्भेदो विवेकस्तस्य ज्ञानं ख्यातिः । विप्लवो मि-
थ्याज्ञानम् । आदौ खल्वागमात्सामान्यतो विवेकख्यातिरुदेति
साऽनाद्यविद्या न हन्ति परोक्षत्वात् । यदा सा मननेन स्थापिता
सती सर्वतो विरक्तेन पुरुषाभिमुखेन चित्तेन निरन्तरमध्य-
स्यते तदा ध्यानप्रकर्षपर्यन्तजा चित्प्रतिबिम्बवती साक्षात्का-
ररूपाः सवासनमिथ्याज्ञान निहन्त्य “विप्लवा” सती परवैराग्य-
पूर्वकनिरोधेन संस्कारशेषस्य कृतकृत्यस्य आरब्धावमाने
आसन्निकनिवृत्तिद्वारा भाविदुःखहानस्य मोक्षस्योपाय
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स्थिरविवेकख्यातेर्जीयन्मुक्तस्य ज्ञानवैभवमाह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

महृष्टोऽन्तोऽवसान फलत्वेन यासा ताः प्रान्ताश्चरमा

इति वावद । प्रान्ता भूमयोऽनस्या यस्याः ना मज्ञा "प्रान्त-
भूमिः" स्थिरानिष्ठवात्मरूपानेविदुषः प्रत्ययान्तरानिरस्कारेण
सप्तमकाराः मज्ञाऽनस्याधरमा भवन्ति । ज्ञातव्यमस्मिन् ज्ञा-
तमतः परं न किञ्चिदज्ञातव्यमस्तीत्येका । सर्वजिज्ञासानिव-
र्त्तकत्वादित्यं प्रान्ता न शीयगनात्मज्ञस्य सम्भवति ततस्तदा-
लम्बनमभाधिना मयानान्तमज्ञायां स्थिरायामपि आत्म-
जिज्ञासायाः । सत्त्वेन तत्प्रज्ञाया अचरमत्वाद् । एवमग्रिमा-
वस्थानां प्रान्तत्वं मन्तव्यम् । हातव्याः सर्वे बन्धहेतवो हताः
न किञ्चिन्मम हेयमस्तीति द्वितीया । केवल्यप्राप्त्या प्राप्तव्यम-
ग्निलं प्राप्तमतोऽन्यत्र किञ्चिदपि मम प्राप्तव्यमस्तीति
तृतीया । विवेकरूपातिमपादनेन कर्त्तव्यमस्मिन् कृतं न किं
चित्कार्प्यमस्तीति चतुर्थी । एताश्चतस्रः कार्यविमुक्तिसंज्ञाः ।
चित्तविमुक्तिसंज्ञाः तिस्रः । यथा कृतार्थं मे बुद्धिसत्त्वमित्येका ।
बुद्ध्यादिरूपा गुणा अपि गिरिगिर्यररुच्युता इव आवाणो नि-
रवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुक्ताः संपातेनास्तमात्य-
न्तिकं गच्छन्ति तेषां नास्ति पुनः मरोहः मयोजनाभावा-
दिति द्वितीया । तथा गुणातीतः स्वरूपमात्रावस्थितश्चिदेक
रस इति तृतीया । मज्ञाऽवस्थेत्यर्थः । जिज्ञासाजिज्ञासापेक्षाचि-
कीर्षाशोकमयविकल्पान्तकलाः सप्त मज्ञाभूमयः प्रान्ता म-
न्तव्या इत्यर्थः ॥ २७ ॥

संप्रति मज्ञाभावनान्याह ।

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातः ॥ २८ ॥

योगाङ्गानां योगस्य चानुष्ठानादशुद्धेः क्लेशकर्मरूपायाः
क्रमेण क्षये जायमाने ज्ञानस्य दीप्तिर्विशुद्धिः आनिर्विकल्प

विवेकरूपातेर्भवतीत्यर्थः । साङ्गयोगानुष्ठानशुद्धिद्वारा प्रज्ञासा-
धनमिति भावः ॥ २८ ॥

कानि योगाङ्गानीत्यत आह ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमा-
धयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

॥ २९ ॥

अन्यानपेक्षत्वेन सफलत्वाद् यमा आदावुच्यन्ते । प-
श्चाद्यमसापेक्षा नियमाः । एतदुभयाधीनशुद्ध्यपेक्षा आसना-
दप्य उत्तरोत्तरहेतवः पश्चादुच्यन्ते ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्रार्हिषा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूताना-
मपीडनं परः शुक्र एष धर्मः । अन्ये यमादयः एतस्या
एव शुद्ध्यर्थाः । तथा चोक्तम् । स स्रस्वयं ब्रा-
ह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सति तथा तथा प्रमाद-
कृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निरर्तमानस्तामेशवदातरूपामर्हि-
सां करोतीति । सत्यं परहितार्थं यथाऽर्थकथनम् । बलाद्रहसि वा
परविचक्षणं स्तेयं तदभावोऽस्तेयं परद्रव्यास्पृहेत्यर्थः ।
ब्रह्मचर्यम् उपस्थसंयमः । स्त्रियाः भक्षणालापस्पर्शश्रवणध्यान-
त्यागः तदङ्गम् । अपरिग्रहो नाम देहयात्राऽतिरिक्तभोगमाघना-
स्वीकारः । एते पञ्च यमाः योगस्य विरोधिर्हिंसाऽनृतस्तेय-
स्त्रीसङ्गपरिग्रहनिरासकत्वेनाङ्गत्वं भजन्ते ॥ ३० ॥

एतेषां योगिभिरुपादेयविशेषमाह ।

अर्हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ३० ॥

जातिर्गोत्वब्राह्मणत्वादिः । देशस्तीर्थादिः । कालो नि-
यतश्चतुर्दश्यादिः । अनियतो ब्राह्मणभोजनाद्यवसरः समयः ।
तत्र सदा गोब्राह्मणं न हनिष्यामीत्यर्हिमा जात्या परिच्छि-
न्ना । कमपि तीर्थे वा चतुर्दश्यां वा न हनिष्यामीति देशका-
लाभ्यामवच्छिन्ना । देवब्राह्मणाद्यर्थभोजनादिसमयातिरेकेण
न हनिष्यामीति समयावच्छिन्ना । प्राणिमात्रं क्व चिदपि
कस्यापि कृतेऽहं न हनिष्यामीति जात्यादीभश्चतुर्भिरन-
वच्छिन्ना । भवत्यर्हिस्ता पुष्कला । एवं सत्यादयोऽपि अनव-
च्छिन्ना ऊहनीयाः । एवं सर्वासु जात्यादिषु भूमिषु क्लृप्ता-
व्यवस्थामु विविताः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यन्त इत्यर्थः ॥३१॥

नियमानाह ।

शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नि-

यमाः ॥ ३२ ॥

शौचं सृज्जलादिकृतं गोमूत्रपावकादिभेदध्याहारकृतं च
बाह्यम् । आन्तरं वैश्यादिभावनया चित्तस्यासूयाऽऽदिमलराहि-
त्यम् । सन्तोषः सन्निहितप्राणधारणमात्रहेतुना तुष्टिः । तपो द्वन्द्व-
सङ्गं यथायोगं कृच्छादिकं च । स्वाध्यायः प्रणवाद्यभ्यासः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।

केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥

इति परमपुरौ सर्वपुरायकर्मार्षणमीश्वरमणिधानमित्यर्थः ॥३२॥

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

एतेषां यमनियमानां वितर्कहिंसाऽऽदिसङ्कल्पैर्हनिष्याम्येनमप-
कारिणः, पनृतं वक्ष्यामि, परस्वमादास्य, इत्यादिभिर्वाचने माप्ते
सति यमादिपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यात् घोरेषु संसा-
राङ्गारेषु पच्यमानेन गघा क्षरणमुपगताः सर्वभूताभयप्रदानेन
यमादिधर्माः स खल्वहं त्यक्त्वाऽहिंसाऽऽदीन् पुनस्तानाददा-
नस्तुल्यः श्वदत्तेनेति । यथा श्वा वान्ताशी तथा सक्तस्य पुनरा-
दातेति वितर्कमतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

संप्रति वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणावान्तरभेदक-
र्यानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति ।

वितर्का हिंसाऽऽदयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रो-
धमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्त-
फला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

वितर्क्यन्त इति “वितर्का” “हिंसाऽऽदयः” इति स्वरूपोक्तिः ।
तत्र हिंसा त्रिप्रकारा । स्वयच्छता, कुर्वितिकारिता, साधु साध्वि-
सनुमोदिता, चेति । तत्रैकैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभेदात् ।
मांसचर्माल्लोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो मे भविष्य-
तीति मोहेन । एव नवविधा जाता हिंसा । पुनः लोभक्रोधमो-
हाः प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्याधिमात्रत्वेन तत्पूर्वका
हिंसादयोऽपि मृदुवो, मध्या, अधिमात्रा, च भवन्ति तथा कृता,
कारिता, अनुमोदिता, च प्रत्येकं नवधा भवतीति हिंसायाः स-
प्तविंशतिभेदा भवन्ति । मृदुमध्याधिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिधा भ-
वन्ति । मृदुमृदुः, मध्यमृदु, स्त्रीमृदुः, मृदुमध्यो, मध्यमध्य, स्त्री-
मध्यः, मृदुतीव्रो, मध्यतीव्र, स्त्रीतीव्र, इति । एवं लोभो नव-
विधः । एवं क्रोधमोहाविति । तत्पूर्वा कृता हिंसा सप्तविंशति-

भेदा भवति । तथा कारितानुमोदिता चेत्सेकाशीतिमेवा हिंसा भवति । एवमनृतादिष्वपि योज्यम् । एवंभूता वितर्काः । दुःखं नरकादिक, मज्ञानं स्थावरादिभावं भ्रान्तिसंशयरूपं, चानन्तं फलयतीति मतिपक्षाणां वितर्कशङ्कणां भावनमित्यर्थः । तेन द्वेषचिन्तनेन वितर्का हेया इत्युपदिष्टं भवति । तद्धाने सति निर्विघ्ना यमनियमा दश सिध्यन्ति । तत्सिद्धौ चित्तशुद्धिद्वारा कैवल्यम् । अतो योगः सिध्यतीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

संप्रति दशानां सिद्धिमृचकमवान्तरफलं क्रमेण दर्शयति ।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याहिंसकस्य मुनिवर्गस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामहिनकुलादीनामपि “वैरत्यागो” भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

“सत्यप्रतिष्ठायां” सत्यां क्रिया धर्माधर्मरूपा, तत्फलं स्वर्गादिकं, तयोराश्रयो चाङ्गान्नेण दाता तस्य भावः तत्त्वं भवति । यथा धार्मिको भूया इत्युक्ते भवति धार्मिकः स्वर्गमाप्नुहीत्युक्तपान्नादधार्मिकोऽपि तथैव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरलोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

अचौर्यदाढ्ये सति सर्वेषां दिव्यरत्नानामस्य संकल्पमात्रेण प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

वीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं तत्सिद्धौ निरतिशयं सामर्थ्यं

भवति । येनाग्निमाद्युपस्थितिर्भवति । शिष्येपूपदेशः सद्यः फलतीति भावः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥

अपरिग्रहशीलस्य तत्स्थैर्ये सति अतीतवर्तमानभाविजन्मनां या कथन्ता किमकारता तस्याः सम्यग्बोधो जिज्ञासापूर्वको भवतीत्यर्थः । किंरूपं, जन्म किमकारकं, किहेतुकं, किफलकं, किमवसानमिति शरीरपरिग्रहविरोधिनां जिज्ञासा भवति । ततः कार्यकारणसम्बन्धः पुरुषस्याजस्य जन्म, नरदेवतिर्यक्किमकारं, क्लेशकर्महेतुकं, दुःस्वैकफलकं, पुरुषतत्त्वसंबोधावसानमित्याचार्यागमतो निश्चित्याशरीरः सन्नपरिग्रहकाष्ठामनुभवतीति भावः ॥ ३९ ॥

उक्ता यमसिद्धयः । अधुना नियमसिद्धय उच्यन्ते ।

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

यो बाह्यशौचसिद्धः तस्य स्वाङ्गे काये शुद्धिमपश्यतो जुगुप्सा भवति । अशुचिस्वभावोऽयं कायः नात्राहङ्कारः कार्य इति । शौचपरस्य मम कायो न शुद्ध्यति किमु ममत्तपरकाय इति दोषदर्शिनः परकायैरसंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं बाह्यशौचसिद्धिमुक्त्वाऽन्तःशौचसिद्धिमाह ।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्योन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्य-
त्वानि च ॥ ४१ ॥

शौचादिसनुवर्तते । भवन्तीति वाक्यशेषः । बुद्धिसत्त्वस्य रजसमोमलंकारादिमलध्वंसः शुद्धिः । ततः सत्त्वोत्कर्षः । ततः

स्थैर्यम् । ततो बाह्येन्द्रियजयः । ततः पुरुषरूपात्तर्हत्वमिति वि-
भागः ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

तृष्णाक्षयसिद्धा अवश्यं निष्कामस्य निरातशयसुखा-
नुभवो भवति शुद्धसत्त्वोत्कर्षात् ।

तथा च महाभारते ययातिगीता ।

यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति ॥ ४२ ॥

कायैन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

स्वधर्मकृच्छ्रचान्द्रायणादिना क्लेशपापक्षयात् कायस्याणि-
मादिसिद्धिरिन्द्रियाणां दूरसूक्ष्मार्थग्राह्यत्वसिद्धिर्भवति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

इष्टमन्त्रादिजपात् स्वेष्टदेवतायाः सम्पापणादि सिध्यति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्राणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य भक्त्यैव योगसिद्धिर्भवति । न चैवं
सति यमादिसप्ताङ्गभैरवार्थं स्थादिति वाच्यम् । अङ्गेर्भक्त्या वा
योगसिद्धिरिति विकल्पाभ्युपगमात् । तदुक्तम् “ईश्वरप्राणिधाना-
दे”ति । न वा भक्तिपक्षेऽङ्गवैफल्यं यमादीनां भक्तावप्यङ्गत्वस-
म्भवात् । तेषां भक्तियोगोभयार्थत्वं दध्न इन्द्रियकदम्भार्थ-
त्त्ववदविरुद्धम् । न चाङ्गानामावश्यकत्वे तैरेव सिद्धेः किं भक्त्ये-
ति वाच्यम् । भक्तिहीनोपायेऽदूरे योगसिद्धिः भक्त्यमृतवर्षाधि-
रासन्नतमा योगसिद्धिरिति चिराचिरयोगरूपफलप्राप्तिसाधन-

त्वेन विकल्पोपपत्तेः । सा चेश्वरे भक्तिः प्रसगात्मयोगविषय-
भिन्नविषयेति बहिरङ्गत्ववाचोयुक्तिरित्यनवश्यम् ॥ ४५ ॥

एवं यमनियमान् सह सिद्धिभिर्निरूप्यासनस्वरूपमाह ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाद्भूमिसर्गः । आ-
स्यतेऽनेनेत्यामनम् । तद् द्विविधं बाह्यं शारीरं च । तत्र चलाजिन-
कुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं, पद्मस्वस्तिकादीति विशेषः । तत्र पद्मा-
सनं प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणं दक्षिणजङ्घावन्तरे, दक्षिण
च मव्यजङ्घावन्तरे निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम् । द्वे पादतले
वृषणसमीपे सम्पुटीकृत्य संपुटोपरिपाणिसंपुटिकां न्यसेदिति
भद्रासनं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

संप्रत्यामनस्यैर्योपायमाह ।

* प्रयत्नैश्चित्त्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

स्वाभाविकः प्रयत्नश्चलत्वादासनविधातकः तस्योप-
रमेणासनं सिध्यति । येन नाद्रमेजयो भवति । अतन्ने नागना-
यके स्थिरतरफणासदस्यविधृतविश्वमण्डले निचस्य समा-
पत्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखास्फूर्तेरासनं सिध्यति ॥ ४७ ॥

तस्मिन्दिर्लङ्घमाह ।

ततो द्वन्द्वानभिधातः ॥ ४८ ॥

आसनजयाव शीतोष्णादिभिरताडन भवन्ति ॥ ४८ ॥

संप्रत्यासनसाध्यं प्राणायाममाह ।

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

आसनस्थैर्यं सति बाह्यकोष्ठवाय्वोरन्तर्बहिर्गतिविच्छेदः
प्राणायाम इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सामान्यलक्षणमुक्त्वा लक्ष्यं प्राणायामं विभजते ।

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो-
दीर्घः सूक्ष्मः ॥ ५० ॥

प्राणायामश्चतुर्विधः । बाह्यवृत्तिः, रभ्यन्तरवृत्तिः, स्तम्भवृत्तिः,
स्तुरीय, श्वेति । तत्र कोष्ठस्य वायो रेचनेन बहिर्गतस्य बहि-
रेव धारणं बाह्यवृत्तिः स च रेचकः । बाह्यवायोः पूरणेनान्त-
र्गतस्यान्तर्धारणमभ्यन्तरवृत्तिः स च पूरकः । रेचनपूरण-
प्रयत्नं विना प्राणस्य केवलविधारकप्रयत्नेन गतिविच्छेदः
स्तम्भवृत्तिः स च कुम्भकः । नायं रेचकः अन्तस्थत्वात् । नापि
पूरकः तप्तशिलातलनिहितजलबिन्दुवच्छरीरे प्राणस्य संकु-
चितत्वेन सूक्ष्मत्वात् । यो हि स्थूलोऽन्तर्निरुद्धो देहं पूरयति
स पूरकः । तस्माद्रेचकपूरकाभ्यामेव विना सकृत्प्रयत्नमात्रेण
सूक्ष्मप्राणस्य कुम्भकशब्दस्य घटजलवन्निश्चलत्वेन देहेऽव-
स्थानात्कुम्भकस्तृतीयः सिद्धः । त्रिविधोऽयं प्राणायामो देश-
कालसंख्याभिर्दीर्घः सूक्ष्म इति परिदृष्टः । तत्र रेचकस्य बा-
ह्यो देशो विषयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निर्वाते ना-
सात्रे इषीकाचलादिक्क्रियानुमितः । पूरकादेस्त्वान्तरो देश-
आपः घटतलमस्तकं पिपीलिकास्पर्शानुत्प्रेन स्पर्शेनानुमितः । स-
णगणनया ज्ञेयः कालः । मात्रागणनया ज्ञेया संख्या । स्वज्ञा-
नुमण्डल पाणिना त्रिःपरासृज्य छोटिकाऽवाच्छन्नः कालो-
मात्रा । सा हि स्वस्थस्य पुंसः श्वासप्रश्वासाभ्यां मित्ता भ-
वति । तत्र पार्द्वशतिमात्राभिरभ्यासक्रमेण दीर्घ इति दृश्यते ।

अधिकदेशकालव्यापित्वं प्राणनिरोधस्य दीर्घत्वम् । यथा यथा दीर्घं इति निपुणेन दृश्यते तथा तथा प्राणस्य सूक्ष्मत्वेन दर्शनादीर्घं एव सूक्ष्मं इति परिहृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तुरीयं प्राणायामं दर्शयति ।

वाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

उक्तो बाह्यो देशो विषयः, अभ्यन्तरविषयश्च हृदयनाभिचक्रादिः, तयोरासेपः सूक्ष्मदृष्ट्या पर्यालोचनं स यस्य पूर्वकालोऽस्ति स “चतुर्थः” स्तम्भवृत्तिः । तस्यापि दीर्घसूक्ष्मत्वं पूर्ववत् । न चास्य कुम्भकान्तर्भावः शङ्कनीयः । रेचकपूरकपोरभासेन जितवाह्याभ्यन्तरविषयानिश्चयं विनैव सकृदप्रयत्नमात्रेण स्तम्भवृत्तिः कुम्भकः । तन्निश्चयपूर्वकं स्तम्भवृत्तिं बहुप्रयत्नसाध्यस्तुरीयं इति वैलक्षण्यादिति ॥ ५१ ॥

संमतिं चतुर्विधस्य प्राणायामस्य योगाङ्गत्वे द्वारभूतं फलमाह ।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामाभ्यासात्प्रकाशशीलस्य बुद्धिसत्त्वस्य पिधानं क्लेशपापरूपं “क्षीयते” । तदुक्तं मनुना सर्वज्ञेन । “प्राणायामैर्देहदोषान्नि”ति ॥ ५२ ॥

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

किं च । प्राणायामादावरणक्षये सति मनसः सूक्ष्मलक्ष्य-
“धारणासु” “योग्यता” भवतीत्यर्थः ।

उक्तयमादिभिः सस्कृतचित्तस्य प्रत्याहारो भवतीति म-
त्वा तं लक्षयति ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवे-
न्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

शुद्धचित्तस्य शब्दादिभिः स्वविषयैरसंप्रयोगे सति
वैराग्याद्विषयेभ्यो वियुज्य तत्त्वाभिमुखे सतीति यावद् “इ-
न्द्रियाणां” चक्षुरादीनां यच्चित्तस्य” “स्वरूपानुकारः” स्वविष-
यासंप्रयोगेन तत्त्वाभिमुखरूपं स “प्रत्याहारः” । इन्द्रियाणि
विषयेभ्यः प्रातिलोम्पेनाहियन्ते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । इन्द्रि-
याणां विषयशूराणां चित्तवत्तत्त्वाभिमुखं नास्तीति द्योत-
नार्थं “इव”शब्दः । यथा मोक्षिका मधुकरराज चलन्तमनुच-
लन्ति स्थितमनुस्थिता भवन्ति तथा चित्तानुसारीणीन्द्रियाणि
चित्तनिरोधेनैव निरूप्यन्ते न यत्रान्तरेणेति तात्पर्यम् ॥५४॥

प्रत्याहारस्य योगद्वारभूत फलमाह ।

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

अनिषिद्धविषयसेवाविषये तन्मत्त्वं विना स्वेच्छया भोगः, राग-
द्वेषाभावे सुखदुःखानुत्पादकं शब्दादिदर्शनमिन्द्रियाणां “वश्यता” ।
सा न परमा विषयाशीविषयोगात् । या तु विषयैः स्वाभिमुखं नी-
यमानानामपीन्द्रियावलानां तत्त्वपतिव्रतात्वेन विषयेष्वलन्तमप्र-
तिपत्तिः, रावणेन स्वाभिमुख्यं नीयमानाया अपि श्रीसौतायाः
श्रीरामव्रतत्वेन राक्षसाधमाप्रतिपत्तिवत्सा परमेति “जैगीषव्यः” ।
प्रत्याहारा “दिन्द्रियाणां” “परमा” “वश्यता” भवतीत्यर्थः ॥५५॥

इति साधनपादः समाप्तः ॥२॥

एवं द्वितीयाज्ञादे क्लेशतनुकुरुणाद्वारा योगसाधनेऽक्रिया-
योगं निरूप्य, सप्रपञ्चं क्लेशकर्मविपाकानुक्ता, तेषां हेयत्वीर्यं
दुःखत्व दर्शयित्वा, हेयतदेतुमोक्षतदेतुनुपन्यस्य, योगस्य
बहिरङ्गयमादिपञ्चकं सावान्तरफलं निरूपितम् । संप्रति धार-
णाऽऽदित्रितयमन्तरङ्गं संयमसंज्ञं वदन् संयमसाध्या विभूतयः
श्रद्धाद्वारा कैवल्यफलकयोगसद्वृत्तिहेतवो वक्तव्या इति पा-
दान्तरमारभमाणो धारणां लक्षयति ॥

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नामिचकहृदयनासाऽग्रादौ देशे संप्रज्ञातयोगसिद्धये चित्त-
स्य यो बन्धः स्थिरीकरणांसा "धारणे"त्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

प्राणायामेन पवनं प्रसाहारेण चेन्द्रियम् ।
वशीकृत्य ततः कुर्पाच्चित्तस्थानं शुभाश्रये ॥
मूर्ते भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्ते हरे रूपं यादृक् चित्तस्य नरप्रिय ।
तच्छरूपतामनाधारे धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नवदन चारुपद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकीज्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्ध्यस्तचारुकुण्डलभूपणम् ।
कन्दुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवस्त्रसम् ॥
वस्तीर्णप्रह्विता मग्ननाभिना चौदरेण वै ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमय वाऽपि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घ च सुस्थिरां हृद्विक्राम्बुजम् ।
चिन्तेयद्व्यभूतं तं पीतनिर्मलवाससमिव ॥

धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति ।

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

यत्र धारणा विजातीयवृत्तिपरिहारे यथापेक्षा भवति “तत्रैव” या प्रत्ययानां वृत्तीनामेकतानता यत्र मनस्यैकविषयता तद्“ध्यान”मित्यर्थः ।

तदूपप्रत्ययैकाग्रमन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।

तद्ध्यानं मयमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥

इति तत्रैवोक्तं “खाण्डिक्यजनकं” मति “केशिध्वजेन” ॥१॥

समाधिं लक्षयति ।

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

अतिस्वच्छचित्तवृत्तिमवाहकं ध्यानमेवार्थमात्रस्वरूपेण निर्भासमानं “समाधिः” । “मात्रचो”ऽर्थमाह । “स्वरूपशून्यमिवे”-ति । ध्यानस्वरूपज्ञानशून्यम् । इवशब्देन ध्यानस्य सत्ता द्योतयति । यथा स्वच्छस्फटिकमणिः कुसुमरूपेणैव निर्भासते न स्वरूपेण तद्वदित्यर्थः । विजातीयवृत्तिविच्छिन्ना धारणा । अविच्छिन्नं ध्यानम् । ध्येयध्यानध्यातृस्फूर्तिमद्वये ध्येयमात्रस्फूर्तिमानसमाधिः । स एव दीर्घकालव्यापी सन् संप्रज्ञातारूपो योग इत्युच्यते । ध्येयस्फूर्तिशून्योऽसंप्रज्ञात इति भेदः ॥ ३ ॥

धारणाध्यानसमाधित्रयस्य व्यवहारलोपवर्णनं संयमसंज्ञामाह ।

तयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एकविषयं “त्रयं” “संयम”संज्ञं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संयमस्य फलमाह ।

तजयात्प्रज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात् स्थैर्यात्प्रज्ञायाः समाधिजाया आ-
लोको नैर्मल्यं भवति । भ्रान्तिसंशयादिमलशून्या ध्येयतत्त्वस्फु-
र्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

क पुनर्नियुक्तस्य संयमस्येदं फलमिति प्रश्नस्योत्तरं पठति ।

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

स्थूलसूक्ष्मादिषूक्ताः सवितर्कानिर्वितर्कासविचारानिर्वि-
चाराऽऽवयो भूमयः । ताम् संयमस्य “विनियोगः” । संयमेन
पूर्वभूमिं जित्वा तदुचरां भूमिं जिगीषेत् । न हि स्थूलमसाक्षा-
त्कृत्य सूक्ष्मं साक्षात्कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु योगाङ्गानां मध्येऽङ्गपञ्चकं पूर्वपादे निरूपितं प्रथमव
निरूपितं तत्र को हेतुरित्यत्राह ।

अयमन्तरङ्गं पूर्वैभ्यः ॥ ७ ॥

पञ्च यमादीनि संपन्नातसमाधेः प्रतिबन्धकस्य चित्तकायमा-
योन्द्रिपमलस्य निवृत्तिद्वारा बहिरङ्गानि । धारणाऽऽदिवचं त्व-
ङ्गिनः समानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वा “दन्तरङ्गम्” ।
अतः “पूर्वैभ्यः” पञ्चैभ्य इवमन्तरङ्गमिति कृत्वा तत्तद्विनि-
योगोक्त्यर्थमत्र निरूपितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्वीजस्य ॥ ८ ॥

असंपन्नातस्य धारणाऽऽदिवचमपि “बहिरङ्गम्” । अङ्गिनं
निर्विषयत्वेन त्रयस्य सविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् । अतं

व्युत्थानरूपस्य त्रयस्य संप्रज्ञातपरिपाकप्रज्ञाप्रसादरूपपरवैरा-
ग्यद्वारा निरोधे सति संप्रज्ञातस्यापि निरोधाभिर्बीजो भवति ।
पारम्पर्येणोपकारकत्वाद्वहिरङ्गमित्यर्थः ॥ ८ ॥

संप्रति संप्रमाद्विभृतीर्वक्तुकामः संयमस्य सङ्ख्यानं परि-
णामान् दर्शयति ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोध-
क्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

व्युत्थानं संप्रज्ञातः । स निरुप्यते येन तत्परवैराग्यं
निरोधः । तत्र यदा व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरो-
धसंस्कारस्य प्रादुर्भावश्च भवतस्तदा निरोधसंस्कारस्यासंप्रज्ञा-
तस्य सङ्गेनावसरेण युक्तं चित्तं भवति । तस्य निरोधसङ्गस्य
चित्तस्य धर्मिणस्त्रिगुणत्वेन चलस्य सदा परिणामशीलस्या-
भिभूतप्रादुर्भूतयोः संस्कारयोर्यमित्वेन योऽन्वयः स निरोधाख्यः
परिणाम इत्यर्थः । परवैराग्यरूपवृत्त्या संप्रज्ञातवृत्तेस्तत्संस्कारस्य
चाभिभवे सति परवैराग्यसंस्कार एवाभिध्यक्तः सन्निर्बीज-
“निरोधपरिणाम” इति भावः ॥ ९ ॥

सर्वात्मना व्युत्थानसंस्काराभिभवे सति निरोधस्यैवमाह ।

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्कारप्रचयाग्निरस्ममस्तं व्युत्थानसंस्कारमस्तस्य
चित्तस्य निरोधसंस्कारपरम्परामात्रवाहिता भवति । ननु तर्हि-
चलमेव तदाऽपि चित्तं सत् तदाऽपि तादृशी परिणाममाला
स्यैर्यमित्युच्यत इति भावः ॥ १० ॥

एवं निर्वीजावस्थामुक्त्वा संप्रज्ञातपरिणाममाह ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समा-
धिपरिणामः ॥ ११ ॥

“चित्तस्य”सर्वार्थता नानाऽर्थाकारत्वं विक्षिप्तस्वरूपो धर्मः ।
एकाग्रता वक्ष्यमाणो धर्मः । तयोर्येथाक्रमं “क्षयोदयौ”तिरोभाव-
भादुर्भावौ, न सतो विनाशो नासत उत्पत्तिस्तौ “समाधिपरिणाम”
इत्यर्थः । अभ्यासेन विक्षेपोक्षयं संश्लेषाग्रकता स्थैर्यं समाधिरिति
भावः ॥ ११ ॥

शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

शान्तोऽतीतः, उदितो वर्तमानः, तौ । एकविषयत्वेन तुल्यौ च
तौ प्रत्ययौ च “तुल्यप्रत्ययौ” । “चित्तस्य” नैरन्तर्येण वृत्तिद्वयमे-
कविषयमेकाग्रताऽऽख्यः परिणाम इत्यर्थः । इयमेकाग्रता द्वाद-
शगुणा, धारणा भवति । द्वादशगुणा धारणा, ध्यानम् । द्वादश-
गुण ध्यान, समाधिः । द्वादशगुणः समाधिः, समज्ञाताख्यो-
योग इति भेदः ॥ १२ ॥

मनःपरिणामेषु निरोधसमाध्येकाग्रतासूक्तन्यायमन्यत्वातिदिशति ।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणान्नस्थापरिणामा व्या-
ख्याताः ॥ १३ ॥

भूतेषु पृथिव्यादिषु धर्मिषु चक्षुरादीन्द्रियेषु च । परि-
णामस्त्रिविधः धर्मपरिणामो, लक्षणपरिणामो, स्वस्थापरिणामः-
श्चेति । “एतेन”मनःपरिणामव्याख्यानेन “व्याख्याता” भवन्ति ।
तथा हि मृदः पिण्डरूपवर्माभिभवे सति घटरूपो धर्मः प्रा-
दुर्भवति यथा । तथा चित्तस्य व्युत्थानात्पये निरोधोद्भवः सोऽयं
धर्मपरिणामः । लक्षयति कार्यरूपं धर्मं व्यावर्तयतीति लक्षण

कालत्रयम् अनागतोऽध्वा, वर्तमानोऽध्वा, ऽतीतोऽध्वे,ति कालत्र-
यमेवाध्वत्रयमित्युच्यते । तत्र तद्धर्मस्य घटस्यानागतत्वं प्रथमोऽध्वा,
वर्तमानत्वं द्वितीयोऽध्वा, ऽतीतत्वं तृतीयोऽध्वा, सोऽयं लक्षणप-
रिणामः । अनागतत्वं हि धर्मो वर्तमानातीतधर्माभ्यां व्यावर्त-
यति । एवं वर्तमानत्वादिकमपि लक्षणं मन्तव्यम् । एवं लक्षणप-
रिणामस्य तदवच्छिन्नस्य धर्मस्य वाऽवस्थापरिणामो द्रष्टव्यः ।
स यथा आगामिकल्पभावी अनागततमः, एतत्कल्पमाव्यना-
गततरः, शोभावी अनागतः, सद्यो जातो वर्तमानतम, इत्या-
द्युग्रम् । तथा वर्तमानस्य नवतरपुराणत्वादयोऽवस्थापरिणामाः ।
एव “प्रतिक्षणपरिणामिनः सर्वे भावा ऋते चित्तिशक्तेरिति
संक्षेपः ॥ १३ ॥

यस्याय त्रिविधः परिणामः स धर्मिणं दर्शयति ।

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपात्ती धर्मी ॥ १४ ॥

शान्ताः कृतव्यापारा अनीताः । उदिता जलाहरणा-
द्विख्याप्राणादिष्ठा वर्तमानाः । अव्यपदेश्याः शक्तिरूपेण मृ-
दादिषु धर्मिषु स्थिता अनागताः । ते हि सूक्ष्मतया धर्मिणो
धर्मान्तराद्वा भेदेन व्यपदेशेन व्यपदेशे न शक्यन्त अत एव सर्वे
कार्ये शक्तिरूपेणाव्यपदेश्य कारणमात्रसम्भावितमिति सर्वे
कारण सर्वकार्यात्मक भवति । दृश्यते हि वायुदग्धवेवधीजा-
त्कद्रुतीक्ष्णोद्भवः । न हि तत्रासत्तद्भवः सम्भवति अभि-
व्यक्षकानां देशकालकर्मादीनां वैचिष्यात्क चित्तिक चिदे-
वोद्भवतीति लोके कार्यकारणव्यवस्था । योगसिद्धानां देशा-
दिप्रतिबन्धाभावात्सर्वस्यात्सर्वमुद्रयति तानेतान् शान्तोदि-
ताव्यपदेश्यान् घटीयन्त्रवदनिश्चभावर्तमानान्पोऽनुपतत्यन्वे-

ति सौऽनुपाती“धर्मा” । यथा मृत्युवर्णादिद्वचूर्णापिण्डघटरुच-
काद्यन्वयी धर्मोत्पुच्यते ॥ १४ ॥

नन्वेकस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वे को हेतुरित्यत आह ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

मृदि चूर्णापिण्डयोः पिण्डघटयोर्घटकपालयोः पौर्वाप-
र्यरूपक्रमस्यान्यत्वं दृश्यमानमेकस्या एव मृदः परिणामानां
चूर्णादीनां धर्माणामन्यत्वे “हेतु”र्ज्ञापकः । एवमनागतवर्त-
मानातीताश्वनां क्रमाश्रयणपरिणामान्यत्वे धर्माणां ज्ञेयम् । तथा
क्षणपरम्परया घटव्रीह्यादीनां दुर्लक्ष्यसूक्ष्मपरिणामक्रमेण न-
वत्वपुराणत्वाद्यवस्थापरिणामान्यत्वे बोध्यम् । दृश्यते हि कुसु-
सरसितग्रीहीणां कालेन पाणिस्पर्शमात्रेण चूर्णावस्था । न
हीयं क्षणिकपरिणामक्रमं विना नवानां वा दृष्टा । नाप्यकस्मा-
द्भवति । तस्माद्धर्मिणः परिणामिनिस्यस्य धर्मा भिन्नाः, धर्माणां
लक्षणानि, तेषामवस्था, इति स्थितम् । धर्म्यनन्यत्वात् क्षणिकत्व-
बाव इत्यनवयवम् । तत्र केचित्परिणामाश्चित्तस्य प्रत्यक्षाः का-
ममुखादयः । केचित्त्वागमानुमानगम्याः सप्त । तदुक्तं “भाष्ये” ।

निरोधकर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् ।

चेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥

इति । परोक्षा इत्यर्थः । कर्म पुण्यापुण्यापूर्वम् । त्रिगुणत्वा-
च्चित्तस्य मतिक्षणपरिणामोऽनुमेयः । जीवनं श्वासादिलिङ्गमर्थं
प्राणधारणम् । चेष्टा क्रिया चित्तस्या गात्रचेष्टागम्या । कार्याणां
सूक्ष्मावस्था शक्तिः ॥ १५ ॥

एवं संप्रमधर्मस्य विषया धर्मादयो निरूपिताः । संप्रत्या-

पादसमाप्तेः संयमस्य तत्तद्विषये वशीकारज्ञानाय विभूतय उ-
च्यन्ते ।

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

चित्तसत्त्वं हि स्वतः सर्वमकाशस्वभावं रजस्तमोमलम-
तिबन्धस्य संयमेन निवृत्तौ सत्त्वां प्रमाणमनपेक्ष्य सर्वं जा-
नातीति स्थितिः । तदास्मिन् धर्मिण्येते धर्मा अनागतादयः,
एतेऽध्वान, एता अवस्था, इति धर्मलक्षणावस्थारूपं “परिणामत्र-
यसंयमा” ध्योगेनोऽतीतानागतवस्तुसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रवि-
भागसंयमात् सर्वभूतरतज्ञानम् ॥ १७ ॥

वर्णातिरिक्तो वर्णैर्व्यङ्ग्यो नियो निर्भागः शब्दः स्फोटः ।
स द्विविधः । गौरिलेकं पदमिति श्रोत्रग्राह्यः पदस्फोटः, गा-
मानयेलेकं वाक्यमिति ग्राह्यो वाक्यस्फोटः । न च सणिका-
नेकवर्णेष्वेकस्वमसप्तबुद्धिः । तथा हि । गौरिति त्रयो वर्णा ग-
णशौरिपयःपदेषु विद्यमानैर्मकारैकारविसर्जनीयैर्विजातीय-
स्फोटत्रयव्यञ्जकैः सदृशा भवन्ति तुल्यस्थानत्वात् । तदुक्तम् ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥

इति । एवं स्पर्शानां स्पृष्टमयजः, स्वराणामूष्मणां च
विद्युतमि, सादि मयजसादृश्यं द्रष्टव्यम् । तथा च मयजविशेष-
नुन्नस्पोदानवायोरष्टस्थानैः संयोगे सप्तस्पृष्टस्थानेभ्यः वागि-
न्द्रियेणोत्पद्यमाना गकारादयो वर्णा ध्वन्यभेदेन श्रोत्रमत्त-
सानुभववेद्याः प्रत्येकं गोपदस्फोटं व्यञ्जयन्तो गणादिस्फोटैः

सदृशमव्यक्त व्यञ्जयन्ति स्वरनिष्ठमादृश्यानां स्वव्यञ्ज्ये समा-
 रोपात् । पुनर्गकारादयस्त्रयः क्रमवन्तः स्वानुभवजनितसंस्कार-
 सहितश्रोत्रलब्धजनमन्येकस्या बुद्धौ भासमानत्वेन मिलिताः
 स्फोटान्तराद्यावत् व्यक्त्यन्तर गोपदस्फोट निर्भागम-
 ि स्वतादात्म्यनारापितसादृश्यात्मकभागवन्तमक्रमं नित्यमपि
 सक्रममनित्यमिव व्यञ्जयन्ति । मलिनवक्रादर्शो निर्मलमृजु
 मुख ससादृश्यमारोप्य मलिन वक्रमिव यथा व्यञ्जयति त-
 द्वाद । एव वर्णैरभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थबोधकः । न च वर्णैरर्थस्यैव
 मलेकपव्यक्ता, मेलनेन व्यक्ततरा,ऽभिव्यक्तिरस्तु किं स्फोटे-
 नेति वाच्यम् । व्यक्ताव्यक्तत्वस्य प्रत्यक्षज्ञानधर्मस्य परोक्षा-
 र्थज्ञानस्यत्वायोगाद् । एक पदमेक वाक्यमिति स्फोटज्ञान श्रो-
 त्रजनप्रत्यक्षमिति तस्यैव व्यक्ताव्यक्ततेस्तल विस्तरेण । अस्य
 शब्दस्य शब्दप्रत्ययाभ्यामभेदेन विकल्पिते सङ्कीर्णोऽर्थे सङ्के-
 तग्रहो लोकस्येति पूर्वं प्रतिपादितम् । तथा गौरिति शब्दो, गौ-
 रित्थो, गौरिति प्रत्यय, इत्यावालपण्डित "शब्दार्थप्रत्ययाना-
 मि"तरेतराभेदाभ्यासात् "सङ्कर." प्रसिद्धः।तेषा शास्त्रयुक्तिभ्या
 यः प्रविभागः प्रसिद्धः, वर्णव्यञ्जय पद पदव्यञ्जय वाक्य श-
 क्यत्वादित्या बोधकमिति शब्दतत्त्वम्, अर्थो द्रव्यगुणकर्मजा-
 त्यादिभिर्वाच्यो लक्ष्यश्चेत्यर्थतत्त्व, शब्दजन्योऽर्थविषयो बुद्धि-
 स्थप्रत्यय इति ज्ञानतत्त्व,मिति गोशब्दवत् सर्वत्र विभागो ह-
 यः तस्मिन्विभागे सगमात्सर्वशब्दाविवशीकारसूचक स-
 र्वभूताना पशुपक्ष्यादीना स्तज्ञान भवति । इममर्थमेते वदन्ती-
 ति सगमी जानातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

अनुभवलेशजा. स्मृतिलेशहेतवः, कर्मजाः सुखदुःखहे-

वव, इतीमे संस्काराः सन्ति चित्तस्य धर्माः पूर्वजन्मपर-
म्परामश्रितास्तेषु धृतेष्वनुमितेषु च संयमेन साक्षात्कृतेषु त-
देतुत्वेन स्वीयपरकीयपूर्वजन्मपरम्परायाः साक्षात्कारो भवती-
त्यर्थः । अत्र भगवान् “जैगीपिण्य” उदाहरणम् । तस्य क्लिप्त यो-
गिष्यस्य प्रकृतिवशिनः संस्कारसाक्षात्कारादशमं महाकल्पेषु
देवतिर्यद्गुरादियोनिषु जन्मपरम्परा साक्षात्कृतततो दिव्य-
विवेकरुपातिश्च प्रादुरभवत् । त भगवान् “आवध्यः” पमच्छ ।
भगवान् त्वया दृष्टेषु दशकल्पेषु सुखदुःखयोः किमधिकमनुभूतम् ।
जैगीपिण्य आह । इन्त भो आयुष्मन् ! देवनरादिषु पुनःपुनरु-
त्पद्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं मया तत्सर्वं दुःखमेवेति । आवध्य
आह । किंप्रकृतिवशित्वमपि दुःखमेव येन दिव्या भोगा अ-
क्षयाः सङ्कल्पमात्रेणोपतिष्ठन्त इति । स उवाच । सत्यं, लौकि-
कसुखापेक्षया प्रधानवशित्वमनुत्तमं, परं कैवल्योपेक्षया दुःख-
मेव यतस्तृष्णातन्तुरनुच्छिन्नः सर्वदुःखाकरः, तद्विच्छेदात्कैव-
ल्यसुखं मसन्नमनुत्तममिति भाष्यस्याऽऽख्यायिका । ननु यत्र
सयमस्तस्य साक्षात्कार इति नियमात्कथं संस्कारसंयमात्पूर्-
वजन्मज्ञानमिति चेत् । सत्यं, सानुबन्धसंस्कारसयमादनुबन्ध-
त्वेन पूर्वजन्मनो ज्ञानमुपपन्नमिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

सिद्धयन्तरमाह ।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

परचित्तस्य संयमात्तत्साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

किं संस्कारसाक्षात्कारात्तदनुबन्धज्ञानवत्परचित्तमाक्षात्कारा-

तदालम्बनं ज्ञानं भवति । “ने”त्याह, परचित्तमात्रं साक्षात्क्रियते ।
 “च”स्त्वर्थः । “सालम्बन”सविषयं तु न साक्षात्क्रियते तस्य साल-
 म्बनस्याज्ञातत्वात् । लिङ्गादिना ज्ञाते हि सयमप्रवृत्तिर्नाज्ञाते ।
 तथा च यथा संस्काराणां संस्कारत्वलिङ्गेन,

जन्मान्तरे यदभ्यस्तं तदद्याप्युपपद्यते ।

हिंसाहिंसे मृदुकूरे तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥

इत्याद्यागमेन, च जन्मान्तरानुबन्धित्वं ज्ञातुं शक्यं
 तथा परस्य चित्तममुकविषयमिति ज्ञातुमशक्यं लिङ्गाद्यभा-
 वात् । चित्तमात्रं तु परस्य हर्षादिलिङ्गेन सुज्ञानम् । यदि पर-
 चित्तं ज्ञात्वा संयमेन साक्षात्कृत्यास्पेदानीं किमालम्बनमिति
 स्वचित्तं प्रणिधत्ते तदा तत्कालीनमालम्बनं जानाति । रागा-
 दिदृत्तयस्तु चित्ताभेदात्साक्षात्क्रियन्ते इति विशेषः ॥ २० ॥

सिद्धयन्तरमाह ।

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-
 संप्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायस्य यदृपं चाक्षुषत्वमयोजकमस्ति तस्मिन्संयमात्तस्य
 रूपस्य परचक्षुर्ग्राह्यत्वानुकूलायाः शक्तेः स्तम्भे प्रतिबन्धे सति
 परचाक्षुषज्ञानविषयत्वे जातेऽन्तर्द्धानं योगिदेहस्याचाक्षुषत्वं
 यथाकामं सिध्यतीत्यर्थः । एतेन स्वीयशब्दस्पर्शरसगन्धानां सं-
 यमाच्छ्रोत्राद्यग्राह्यत्वसिद्धिरुक्ता भवति ॥ २१ ॥

विभूत्यन्तरमाह ।

सोपक्रमं निरूपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञा-
 नमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

पूर्वजन्मकृतमिदानीं स्थितं “कर्म”द्विविधम् । “सोपक्रमं,” “निरूप-

क्रमं," "च" फलदानव्यापारमुक्तं शीघ्रविपाकं च सोपक्रमं; मा-
तपदेशे प्रमारितेनार्द्रचक्ष्रेण शीघ्रं शुष्यता तुल्यं, कालान्तरे
फलमदमिदानीं निर्व्यापारं चिरविपाकं निरुपक्रमं; निरात-
पदेशे पिण्डीकृतार्द्रवस्त्रतुल्यम् । तत्र संयमेऽस्य साक्षात्कारात्तद्वि-
पाकस्यायुषोऽवमान"मपरान्त"शब्दितं ज्ञायते । परस्य प्रजाप-
तेरन्तो महाप्रलयः । नरादीनां मरणमपरान्तः । तस्य ज्ञानम-
मुष्मिन्देऽशेषकाले मम देहवियोग इति साक्षात्कारः । तत्र
सोपक्रमकर्मसाक्षात्कारे तद्विपाकस्य ज्ञातिरिति भोगार्थं बहुश-
रीराणि शृङ्खित्वा योगी स्वच्छया म्रियते । एकेन तत्र तद्गोत्रे
मरणविलम्बः । प्रसङ्गाद्वाह । "अरिष्टेभ्यो वे"ति । तत्राध्यात्मिका-
रिष्टानि करपिहितकर्णपुटस्य प्राणघोषाश्रवणादीनि, आधि-
भौतिकानि यमभटदर्शनादीनि, आधिदैविकान्यकस्मात्स्वर्ग-
दर्शनादीनि, एतान्यरिवव्रासयन्त्यग्निष्ठानि त्रिविधानि मर-
णलक्षणानि तेभ्यो वा मरणज्ञानं भवत्ययोगिनोऽपीत्यर्थः ॥२२॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

पूर्वं मैत्रीकरुणामुदितासु संयमो विहितस्तेन तासां "ब-
लानि" वीर्याणि भवन्ति । यैर्योगी प्राणिवान्नस्य सुखकरः सु-
हृद्भवति, दुःखादुद्धर्ता भवति, अपक्षपाती भवति । लपे-
क्षा स्वौदासीन्यमात्रं न तस्य बलं किञ्चिदास्त संयमभावा-
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिचलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिहनुमद्गरुडादि"बलेषु" तद्वायवे संयमात्तानि बला-
नि योगिनः प्रादुर्भवन्ति । चित्तस्य स्वतः सर्वसामर्थ्यादि-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिः प्रागुक्ता । तस्याः ज्योतिःसाक्षात्काररूपप्रवृत्तेर्य आलोक आस्पदं सर्वतो विप्रसृतं निर्मलबुद्धि-सत्त्वं, तस्य सूक्ष्मे परमाप्वादौ, भूतव्यवहिते निध्यादौ, विप्रकृष्टे मेघन्तरवर्तिरसायनादौ, “न्यासा”स्पर्शेपात्तेषां ज्ञानं साक्षात्कारो भवति । सौरालोकसंयोगाद् घटादिज्ञानवदित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं संयमेन साक्षात्कृतबुद्ध्यालोकद्वारा ज्ञानमुक्ता भौतिके तद्द्वारा तदाह ।

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

दिवि देदीप्यमानमार्तण्डमण्डले सुपुत्राऽऽदिद्वारके सह-
स्ररश्मिपालिनि “संयमाद्” दृश्याभिन्नं चित्तं चतुर्दशभुवनानि
साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

“चन्द्रे” संयमान्नक्षत्राणां सन्निवेशविशेषं साक्षात्करोति ।
सूर्यस्य नक्षत्राभिभावकत्वाच्चत्संयमात्तज्ज्ञानं न भवतीति
भावः ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्वतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

“ध्रुवे” संयमार्त्तान्ताराणां गतिं जानाति । इयं तारा-
जनेन ग्रहेण सहानेन पथा एतावन्ते कालं गच्छतीति ॥ २८ ॥

एवं वाह्यसिद्धीरुक्त्वाऽऽध्यात्मिकसिद्धीराह ।

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

कायस्य मध्यभागे यन्नाभिचक्रमाधारसिद्धचक्राभ्यां *

चतुःपदपत्राभ्यामुपरिस्थित दशपत्रम् । तस्मिन् संयमादेहस्य
संनिवेश जानाति । वातपित्तश्लेष्माणस्रयो दोषाः । च्वग्निधरमा-
सस्त्राद्यस्थिमज्जाशुक्रानि सप्त धातवः । तेषां पृथं पूर्वं चाक्षमि-
त्येष कायविन्यासः ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वातन्तोरग्रस्तात्कण्ठस्य कूपाकारः प्रदेशोऽस्ति । यत्र प्रा-
णादेः सद्यर्पात्क्षुत्पिपासे भवतः । तत्र संपमात्तन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कूपादध उरमि कूर्माकारा नाड्यस्ति । तत्र संयमात्त-
न्निवृत्तस्य चित्तस्य “स्थैर्यं” सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरःकपाले यच्चिद्र ब्रह्मरन्ध्राख्यं सुषुम्नायोगाद्दृश्य-
स्थचित्तमग्निसमायोगाच्च भास्वर मूर्धज्योतिः । तत्र संपमात्
सिद्धान्तदृश्यानापि पश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रातिभाद्या सर्वम् ॥ ३३ ॥

विवेकरूपातिर्हि प्रसख्यानं सत्सारतारकं तदर्थं सयमे
क्रियमाणे प्रसख्यानोपसूचक प्रातिभया जहमात्रेण जातं प्रा-
तिभ ज्ञान भवति । तेन “वा” “योगी” “सर्वं” जानाति । यथा सूर्यो-
दये सूचकारुणप्रभया लोकः पश्यति तद्वत् । “राजवार्तिके” तु
सर्वनिमित्तानपेक्षमनोमात्रजन्यं यथाऽर्थं भट्टित्युत्पद्यमानं ज्ञानं
प्रातिभा । तस्याः संयमात् प्रातिभ विवेकरूपातेः पूर्वभावि ता-

रक्तनुदेति । तेन सर्वं योगी जानातीति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥

अधोमुखे हृत्पत्रे चित्तस्य स्थाने संयमात्सवासनस्य चित्तस्य संविद्भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सन्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

पाराध्यात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्ध्यात्मनोर्भोग्यभावतृत्वेनात्यन्तभिन्नयोर्ध्वः “प्रत्ययाविशेषो” बुद्धिपरिणामः सुखदुःखमोहप्रत्ययः पुरुषस्य प्रतिबिम्बग्राहिभिरविशेषः साक्ष्यं प्रतिबिम्बद्वारा सुखाधारोपः स “भोगो” बुद्धिस्थो दृश्यत्वात्परार्थः पुरुषस्य भोक्तुः शेषभूतस्तस्मात्परार्थाद्भोगाच्चित्प्रतिबिम्बोपसर्जनकक्षयरूपाज्जडादन्विष्टस्त्राभावः प्रतिबिम्बः स्वार्थो नान्यशेषः । तत्र संयमात्पुरुषस्य साक्षात्कारो भवति । सोऽपि स्वप्रकाशेन पुरुषेण दृश्यो बुद्धिस्थो न पुरुषं विषयीकर्तुमीष्टे । किं त्वनात्माकारत्वशून्यत्वेनात्मयात्रप्रतिबिम्बग्राहेत्वात्पुरुषज्ञानमित्युच्यते । तथा च श्रुतिः । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ ३५ ॥

संप्रत्यस्य संप्रमस्य पुरुषसाक्षात्कारात्प्राग्भवाः सिद्धीर्दिश्यन्ति ।

ततः प्रातिभश्रावणदेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥

“ततः” स्वार्थसंयमात्प्रातिभं पूर्वोक्तं सर्वगोचरं ज्ञानं मनोमात्रेण योगजशुक्रधर्मानुगृहीतेन जायते । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि क्रमेण “श्रावणदेदनादर्शास्वादवार्ता” संज्ञानि “जायन्ते” दिव्यश-

व्याहक श्रोत्रं यदा योगिनो भवति तदा तस्य श्रोत्रस्य
श्रावणमिति तान्त्रिकी संज्ञा भवति तथा घ्राणस्य घातः,
संज्ञेयाद्यूहनीयम् ॥ ३६ ॥

ननु तर्ह्ययं योगी कृतकृत्य इत्यत आह ।

ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥

“ते”प्रातिभाऽऽद्यः “समाधौ”निःश्रेयसफले रतस्यो “पसर्गा”
विघ्ना भवन्ति । अतो मुक्त्यर्थो तानुपेक्षते । न ह्यात्मसम्बोधनं
विना सिद्धिकोव्याऽपि कृतकृत्यता भवति । तदुक्तम् । परमगुरुणा
“श्रीकृष्णेन” ।

एतद् बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेति ।

“व्युत्थाने”रतस्य तु ताः “सिद्धयो”भवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेवं संयमस्य ज्ञानरूपा विभूतिमात्मदर्शनान्तामुक्ता
क्रियारूपामाह ।

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य पर-

शरीरावेदः ॥ ३८ ॥

सर्वत्र व्याप्तिशीलस्य चित्तस्य स्वशरीरमात्रे सङ्कोचेन
स्थितिर्बन्धः तस्य कारणं धर्माधर्मौ तयोः संयमेन शैथिल्यं
भवति । प्रचरत्यनेन चित्तमिति प्रचारो नाडीसङ्घः तस्या-
पि संयमेन संवेदनमधुनाऽनया नाड्या सञ्चरतीतिज्ञानं
भवति, तथा माखेन्द्रियमार्गनाडीज्ञानं भवति । तथा च बन्ध-
करज्जुनाशे मार्गज्ञस्य स्वपरवेदमप्रवेशव “चित्तस्य”परकाये
मृते जीवति वा प्रवेशो भवति चित्तमन्विन्द्रियाणि विशन्ति
मधुकरराजमिव मसिका इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

द्वयी खल्विन्द्रियाणां प्रवृत्तिः । बाह्याऽऽद्याऽऽलोचनरूपा,
आन्तरी जीवनयोनिप्रयत्नरूपा सर्वकरणसाधारणी, अस्या
कार्याः पञ्च प्राणादयः । तत्र नासिकाऽग्रादाहृदयस्थितः प्राणः,
आहृदयादानाभिस्थितः समानो भुक्तं समं नयतीति, आ-
नाभेरापादतलं स्थितोऽपानो मलमपनयतीति, आनासा-
ग्रादाशिरो वृत्तिरुदान उत्क्रान्तिहेतुः, सर्वदेहव्यापी व्यानः,
तेषु प्राणः श्रेष्ठः । तत्रोदानस्य सयमेन जयादधिपङ्ककण्ट-
कादिष्वसक्तो योगी लघुत्वादुपरि गच्छति, स्वेच्छया मरणं
च समत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समानजयाज्जलनम् ॥ ४० ॥

नाभिनिःकटस्थामिव्यापिनः समानस्य वशीकारादग्ने-
“ज्वलन”भवति, येन ज्वलन्निव दृश्यत इत्यर्थः । एवं प्राणा-
विजयात्स्वेच्छया तन्क्रियासिद्धिर्विद्यया ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

आहङ्कारिकस्यापि श्रोत्रस्याकाशेनाधाराधेयभावोऽस्ति ।
उपलक्षणमेतत् । त्वग्वाय्वोः, चक्षुस्तेजसोः, स्त्रसनयोः, घ्राणभूम्पोः,
सम्बन्धेषु संयमादिव्यानीन्द्रियाणि श्रावणवेदनाऽऽद्युक्तज्ञानानि
सम्भवन्ति, यैदिव्यशब्दादीन्युपगज्जानातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाका-
शगमनम् ॥ ४२ ॥

तयोः संपोगं नित्वा लघुनि वृत्तादौ वा तद्भावेन स-

माभिना सवुकायो भूत्वाऽऽदौ जले विहरति । तत ऊर्ध्वनाभितनुषु विहरति । पश्चात्सूर्यरश्मिषु । ततो यथेष्टमाकाशे गच्छतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४३ ॥

देहेऽहंभावे सखेव; मे मनो बहिरस्त्विति कल्पनया मनसो देहः "बहिः" वृत्तिस्त्राभो भवति, सा कल्पिता विदेहाऽऽख्या धारणा तथा देहेऽहंभावत्यागे सति स्वत एव बहिर्वृत्तिस्त्राभो भवति सेयमकल्पिता "महाविदेहा"ऽऽख्या धारणा । "ततः" प्रकाशस्वभावस्य चित्तस्य क्लेशकर्माद्यावरणक्षयो भवति । ततः सर्वज्ञत्वलाभ इत्यर्थः । पञ्चभूतानां स्थूलं दृश्यमानमवयवसंस्थानं पृथिवीत्वादिकातिमव क्रमेणैकैकन्यूनैः शब्दादिभिः पञ्चगुणैः स्थूलैर्गुणैर्मित्येकं रूपम् । अथ द्वितीयं तेषां स्वरूपं क्रमेण काठिन्यस्नेहोष्णप्रेरणसर्वगतत्वलक्षण, मेरणा वायोस्तृणादिवाहकत्वम् । अथ तृतीयं तेषां रूपं सूक्ष्मं कारणं परमाणवः, तेषां सूक्ष्माणामपञ्चतन्मात्राणि । अथ चतुर्थं तेषां रूपं गुणत्रयं तद्वि स्वकारणत्वेनान्वेतीत्यन्वयः सामान्यम् । अथ पञ्चमं तेषां भूतानां रूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्गतामर्थ्यं गुणानिष्ठं स्वेषु गुणान्वयादागतम् । एवं भूतानां पञ्चरूपेषु कार्यस्वरूपद्वयं स्थूलादिक्रमेण संयमाद्भूतानि योगिसङ्कल्पानुसारीणि भवन्ति, वस्तुानुसारिण्य इव गाव इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिधा-

तश्च ॥ ४४ ॥

“ततो”भूतजयाद्योगिनोऽणिमाद्यष्टसिद्धयः प्रादुर्भवन्ति । प-
रमाणुतुल्यत्वमणिमा, विभुत्वं महिमा, तूलपिण्डवल्लघुत्वं ल-
घिमा, मेरुवद्गुरुत्वं गरिमा, अङ्गुल्या चन्द्रसंस्पर्शनं प्राप्तिः, स-
त्पसङ्कल्पत्वं प्राकाम्यम्, भूतनियन्तृत्वं वशित्वं, भूतस्रष्टृत्वभी-
शित्वमि, स्रष्टृश्रयाणि । अत्र प्राप्त्यन्तानि स्थूलसंयमात्सिद्ध्यन्ति
स्वरूपसंयमात्प्राकाम्यम् । अरशिष्टं हेतुसंयमादिति विभागः ।
“कायसम्प”द्रक्ष्यते, तस्य कायस्य भूतधर्मैः काठिन्यादिभिरन-
भिघातश्च भूतजयात्सिद्ध्यति । येन शिलाऽन्तः प्रविशति, शी-
तोष्णादयो न बाधन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४५ ॥

चक्षुःप्रियं रूपं, लावण्य सर्वाङ्गसौन्दर्यं, बलं वीर्यं, वज्र-
स्येव संहननमवयवव्यूहे यस्य तद्बाधो वज्रसंहननत्वं, इनुमति
प्रसिद्धम् ॥ ४५ ॥

भूतजयानन्तरमिन्द्रियजयोपायमाह ।

ग्रहणस्वरूपास्मिताऽन्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

‘शब्दः पङ्खादिः, स्पर्शः शीतादिः, रूपं पीतादिः, रसो
मधुरादिः, गन्धः सुरभ्यादिरिति, सामान्यविशेषात्मकशब्दा-
दिगोचराः पञ्च वृत्तयः कार्याः श्रोत्रादीन्द्रियाणां ग्रहणानि
प्रथमं रूपं, प्रकाशकत्वं स्वरूपं तेषां द्वितीयं, अस्मितालक्षण-
सात्त्विकाहङ्कारः कारणं तेषां तृतीयम्, । अन्वयार्थत्वे चतुर्थ-
पञ्चमे व्याख्याते । तेषु पञ्चैस्त्रिन्द्रियरूपेषु सयमा“दिन्द्रिय-
जयो”भवति ॥ ४६ ॥

ततः किं तत्राह ।

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

मनोवत्कायस्यानुत्तमो गतिलाभो “मनोजवित्व,” विदे-
हानपेक्षाणामिन्द्रियाणां दूरवाह्यार्थज्ञाने विकरणत्वं “विकर-
णभावः,” प्रधानस्यान्वयस्य चतुर्थरूपस्य जयः सर्वजगद्वाशि-
त्वमिति सिद्धय इन्द्रियजयाद्रवन्तीत्यर्थः । एता अणिमाद्याः
प्रधानजयान्ताः सिद्धयो ऽस्मिन् शास्त्रे “मधुमतीका” उच्यन्ते, म-
धुन एकदेशवदास्वाद्यन्त इति मधुमतीका मधुतुल्या इत्यर्थः ।
यद्वा । स्यूतादिप्रधानान्तवस्तुविषया योमजन्यतस्मिन्मज्ञा
मधु तत्प्रतीकं कारणं साक्षात्कृतं भूतेन्द्रियजयद्वारा यातां
ता मधुमतीकाः ॥ ४७ ॥

एवं सयमज्ञानक्रियासिद्धयः साक्षाच्छ्रद्धाद्वारा आवि-
वेकख्यात्यया उपन्यस्ताः । संमति विवेकख्यातेरवान्तरसि-
द्धिमाह ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधि-

ष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तस्वार्थसंयमेन निर्दूतरजस्तमोमलस्यान्तःकरण-
स्य जये वशीकारसंज्ञायामपरस्या विरक्तौ स्थितस्य बु-
द्धिमत्त्वात्पनोर्भेदख्यातिर्जायते तन्मात्रस्य तदावृत्तिपरस्य
योगिनः सर्वेषां भावना प्रधानतत्परिणामानामधिष्ठातृत्वं
नियन्तृत्वं सर्वेषां भूतभवनद्वाविना ज्ञातृत्वं च सिद्धयति । एषा
“त्रिशोका” नाम सिद्धिः ॥ ४८ ॥

अधुना विवेकख्यातेर्मुख्यां सिद्धिमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

तस्यां विशोकायां सिद्धौ वैराग्यात्तद्धेतौ विवेकख्या-
तावपि वैराग्य परं भवति । ततो दोषाणां क्लेशानां बीज भ्रा-
न्तिसंस्कारस्तस्य क्षये सर्वात्मना तिरोभावे सति चित्तस्य प-
रवैराग्यसंस्कारशेषतायां पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठित्वं "कैवल्यं" मि-
द्वयति । इयं "संस्कारशेषा"ऽऽख्या सिद्धिः ॥ ४९ ॥

अत्र विप्रोत्पत्तौ निराप्तोपापमाह ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सद्ब्रह्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गा-
त् ॥ ५० ॥

चत्वारः खल्वमी योगिनः । प्रथमकल्पिको, मधुभूमिकः,
प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्तभावनीयश्च । तत्राद्यः संयमे प्रवृत्तमात्रो-
न किं चित्परचित्तादिकं जानाति । द्वितीयः संप्रज्ञातयोगेन
मधुमती चित्तभूमिमृतम्भरामज्ञाऽवस्थां लब्ध्वा भूतोन्द्रयाणि
साक्षात्कृतानि विनिगीपते तज्जपद्वासा पूर्वोक्ताः क्रमेण मधु-
प्रतीका विशोका संस्कारशेषा चेति तिस्रो भूमीर्लब्धुकामः ।
तृतीयस्तु जितभूतेन्द्रियत्वान्महेन्द्रादिभिरसोभ्यो लब्धभूमि-
द्वयो विशोकाऽऽदिभूमिद्वयसिद्धाधियपया स्वार्थसंयमयज्जवा-
न् । चतुर्थस्तु भगवान्महाऽनुभावो लब्धविवेकान्तभूमित्रये
विरक्तो विप्रशङ्काशून्यो जीवन्मुक्तश्चतुर्थभूमौ वर्चते । यस्य स-
प्तथा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा, व्याख्याता । तत्राद्यस्य योगिनो देव-
निमन्त्रणयोग्यता नास्ति । अतः परिशेषान्मधुभूमिको योगी द्वि-
तीयो यस्तस्य स्थानिभिः तत्तत्स्थानस्वामिभिर्महेन्द्रादिभिरुप-
निमन्त्रणं प्रार्थनं क्रियते, भोः इहास्यतां स्वर्गादिस्थाने, रम्यता
कमनीयेषां कन्या, दिव्योऽयं भोगो, रसायनमिदं जरामृत्युनि-
वारकमिदं कामगं यानमि, श्रेयप्रार्थने सद्गः कामः, अहो य-

माय योगमभाव इति स्मय,श्च न कर्त्तव्यः । किं त्वित्य तत्र दोष
भावयेद् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पापच्यमानेन मया जन्ममृति-
मबन्धचक्राब्देन कथं चिदाभादितः क्लेशकर्मान्यकारविध्वमि-
योगमदीपः, तस्य चैते तृष्णाद्योनयो विषयवायवः प्रतिपत्ताः, स
सत्त्वह लब्धालोकः कथमनया मृगतृष्णया षड्वितः; तस्यैव
पुनः पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्पामि,ति स्व-
स्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येव नि-
श्चितमतिः, समाधिं भावयेत् । सङ्गे पानित्य, स्मये कृतकसम्पन्न-
स्य योगासिद्धिः, ततो योगभ्रष्टस्य पुनः संसारस्यानिष्टस्य प्र-
सङ्गात् सङ्गस्मययोरकरण कैवल्यविघ्ननिरासोपाय इत्यर्थः ॥५०॥

पूर्वं बुद्धिमतिविम्बितपुरुषस्य स्वार्थसयमाचारक विवे-
कज्ञानमुक्त, तत्रोपायान्तरमाह ।

क्षणनक्रमयोः संयमाद्विवेकज ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

अभेद्यः कालभागः सत्यः क्षणः । अन्ये मुहूर्त्तादयः का-
लभागाः क्षणसमूहरूपा असत्याः । न हि क्षणानां समूहो व-
स्तुमन् तत्रायमस्मात्पूर्वक्षणोऽयमुत्तरक्षण इति क्षणानां,
तेषां क्रमस्य, पौर्वापर्यस्य संयमाद्यतिसूक्ष्माणां भेदसाक्षात्का-
रो विवेको भवति । तेन च युगपद्विषयादीनां पुरुषान्तानां
ज्ञान साक्षात्कारात्मक जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इदं क्षणसयमज्ज्ञानं सर्वविषयमिच्छेदे वक्ष्यते । सप्रति
सूक्ष्म तस्य विषयविशेषमाह ।

जातिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदे तुल्ययोस्ततः प्र-
तिपत्तिः ॥ ५२ ॥

अवच्छेदो निश्चयः । लोके हि भावानां त्रयो भेदनिश्चय-
हेतवः । तत्र देशेन लक्षण्येन च तुल्ययोग्योऽगवयपोज्ञाता भेदधीः ।
देशजातिभ्यां तुल्ययोग्योः कृष्णश्वेतादिलक्षण्येन भेदधीः । जा-
तिलक्षणाभ्यां तुल्ययोरामलकयोः पूर्वोत्तरादिदेशभेदादे-
दनिश्चयः । यदा पुनर्योगिनो ज्ञानपरीक्षाऽर्थं केन चित्पूर्वदेश-
स्थमामलकमुत्तरामलकदेशे विन्यस्योत्तरामलकमन्यव्यासक्ते
योगिन्यपहृतं, तदा तयोः अमलकत्वजातिरूपपरिणामादिल-
क्षणेन देशेन च “तुल्ययो”र्जात्यादिभिरन्यत्वनिश्चयासंभवात्
“ततः”क्षणसममजविवेकज्ञानादेवान्यत्वमतिपत्तिर्योगिनो भ-
वति । यस्मिन् क्षणे पूर्वामलकमुत्तरत्र विन्यस्तं, तस्मात्प्राचीन-
क्षणेऽपि तस्मिन्पूर्वदेशस्थरूपपूर्वपरिणाममाला जाता नोत्तरा-
मलकं, तस्य तेषु क्षणेषुत्तरत्वपरिणाममालावत्त्वात् । तथा च क्ष-
णक्रमज्ञो योगी तयोः पूर्वोत्तरस्वपरिणाममालाक्षणभ्योऽस्य
क्षणस्यानन्तर्यं ज्ञानब्रधुनेदमुत्तरमिति प्राक् पूर्वं नोत्तरमिति
भेदं निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति

विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥

तत्तत्संयमात्मवैज्ञतोक्ता, सा प्रकारमात्रविषया यथा रसवत्यां
निष्पन्नैः सर्वैर्व्यञ्जनैर्भुक्तमिति सर्वैर्व्यञ्जनप्रकारैर्भुक्तमिति गम्यते ।
तथैवापुनः पात्रस्थैः सर्वैर्व्यञ्जनैरुपनीतं सर्वमन्नं भुक्तमिति युक्ते
स्वरूपतः प्रकारतश्च निशेषं भुक्तमिति गम्यते, तद्वद्विदं क्षणसं-
यमजं विवेकज्ञानं सर्ववस्तुस्वरूपविषयं, “सर्वथाविषय”सर्वप्रका-
रविषयं, पुरुषतत्त्वावगाहित्वात्संसारसागराचारयतीति “ता-
रक”मङ्गलमक्रमं युगपदेव करतलामलकवत्सर्वसमूहावलम्बन-
मिस्यते ॥ ५३ ॥

एवं विवेकख्यातिकोष्ठाऽवधिकान् तच्चद्विभूतिफलान् सं-
यमानुपन्यस्य तादृशविवेकख्यातिकाष्ठाऽस्तु वा मा वा सत्त्वपु-
रुषान्यतासाक्षात्कारमात्रं मुक्तये कल्पत इत्यभिप्रेत्याह ।

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ५४ ॥

निरस्तसमस्तरजोमलस्य बुद्धिसत्त्वस्य विवेकख्याता सं-
स्कारशेषस्य सर्वदृष्टिशून्यत्वं शुद्धिः, पुरुषस्यापि नित्यशुद्ध-
स्य तदा कल्पितभोगशून्यत्वं शुद्धिः, एवं तयोः “शुद्धिसाम्ये”
सति “कैवल्यम्” । तच्चद्विभूतयस्तु श्रद्धोत्पादनार्थमुपन्यस्ताः । कै-
वल्यं तु बुद्धिर्विलक्षणपुरुषसाक्षात्कारमात्रादिविद्यानिवृत्ता-
वनागतदुःखानुत्पादरूपं सिध्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति विभूतिपादः ॥ ३ ॥

सर्वसाधनसिद्धीनां या स्यात्सिद्धिरनुत्तमा ।

कैवल्यरूपा तन्मात्रं सीतारामं त्रयाम्यहम् ॥

प्रथमद्वितीयपादयोर्योगतत्साधने प्रतिपादिते । तृतीये सं-
यमसंज्ञमृत्तरङ्गत्रयं संयमस्य लक्ष्याः परिणामभेदाः सिद्धय-
श्चेक्ताः । तत्र काश्चिदतीतानागतज्ञानादिसिद्धयः श्रद्धाद्वारा
कैवल्ययोगस्याङ्गम् । काश्चिदिन्द्रियजयादयः साक्षादङ्गम् । तार-
कसङ्गिविवेकज्ञानसिद्धिर्योगस्य फलमिति निरूपितम् । इदानीं
कैवल्यस्वरूपं प्राधान्येन प्रतिपादनीयं, तदर्थं कैवल्यभागीषं
चित्तं परलोकः सणिकविज्ञानातिरिक्तात्मा चित्तविकारसु-
खादिभोक्ता धर्ममेव च वक्तव्यः, प्रासङ्गिकं चान्यद्वक्तव्यमिति
चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र प्रथमसिद्धचित्तेषु कैवल्ययोग्यं
चित्तं वक्तुकामः पूर्वोक्तसिद्धीनां हेतुभेदात्पञ्चविधत्वमाह ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

जन्मना यसादीनामाकाशगमनादिसिद्धिः कपिलादीनां
च सांसिद्धिकीत्युच्यते । औषधिविशेषसेवया मारुहव्यादीनाम् ।
मन्त्रजपेन केषां चिदाणिमादिसिद्धिः । तपसा विश्वामित्रा-
दीनां सिद्धिः । एताश्चतस्रः “सिद्धयः” पूर्वजन्माभ्यस्तयोगजा
एव जन्मादिनिमित्तेन व्यज्यन्ते । अत एव योगाभ्यासे वि-
श्वासेन मृत्तितिरिह सिद्धयदर्शनेऽपि जन्मान्तरे साफल्यात् ।
“समाधिजास्तु” पूर्वपादे व्याख्याताः ॥ १ ॥

ननु तपःप्रभायादिहैव नन्दीश्वरस्य श्रीगौरीवल्लभकटा-
क्षवीक्षणेन देवशरीरपरिणामः श्रूयते । तत्र न तावदयं नर-
देहो देवादिदेहस्योपादानं तास्मिन् स्थिते परिणामान्तरायो-
गाश्रयस्याहेतुत्वात् । नापि तदवयवा एवोपादानं नरदेहमात्र-

हेतोर्विलक्षणकार्यकारित्वायोगादिसाशङ्क्याह ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

प्रधानादयः पृथिव्यन्ताः प्रकृतयस्तासां सर्वत्र सत्त्वा-
मरादिदेहावयवेषु तासामापूराद्धर्मादिनिमित्तानुरोधेनावय-
वानुपवेशा “जात्यन्तरपरिणामो” युज्यते यथाऽशिकृणस्य प्रकृ-
त्यनुग्रहाद्वनादौ बहुवृणादिमण्डलव्यापित्वं तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु प्रकृत्यापूरो धर्मादिनिमित्तमपेक्षते न वा । न चेत्स-
र्वत्रापूरापत्तिः । नाद्यः । धर्मादेः प्रवर्तकत्वे पुरुषार्थः प्रवर्तक
इति सिद्धान्तविरोधादित्यत आह ।

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

निरीश्वरसारूपे हि पुरुषार्थ एवानागतः प्रकृतीनां
प्रवर्तकः । अस्माकं तु सेश्वराणां तदुद्देशेनेश्वरः प्रवर्तक इत्यु-
द्देश्यतया पुरुषार्थः प्रवर्तक इत्युच्यते । “निमित्तं” तु तासां न
प्रवर्तक तत्कार्यत्वात् । किं तु “ततो” निमित्ताद्वरणस्य प्रतिब-
न्धस्य बाधो भवति धर्मेणाधर्मनिरासे प्रकृतयः स्वयमेव
देवादिपरिणामे प्रवर्तन्ते पापातिशयेन पुण्यप्रतिबन्धे सति
तिपीगादिपरिणामो यथा नंदूपस्य सर्वपरिणामः । “क्षेत्रिक-
वत्” इति यथा क्षेत्रिकः कृषीवलो जलक्षयीजनदेशादिवरणभे-
दनयात्र करोति ततो जल स्वयमेव केदारान्तरे प्रवर्तते त-
द्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु यदा योगी पुण्यपद्मोगार्थं बहून्कार्यानि निमित्तीते
तदा तेषु चित्तानि कुतो भवन्त्यत आह ।

रेषाम”योगिनां भवति । “योगिनस्तु” मंन्यासिनो बाह्यसाधनसा-
ध्यकर्मत्यागान्न शुक्लकृष्णं कर्म, क्षीणक्लेशत्वान्न कृष्णं, यो-
गजन्मधर्मस्य फलमनभिध्याप्येश्वरार्पितत्वाच्च शुक्लं कर्मास्ति, अ-
तोश्च तदुद्भिदिविवेकरूपातिद्वारा मोक्षैकफलक “मशुक्लाकृष्णं”
“कर्म”त्यर्थः ॥ ७ ॥

कर्मणः प्रसङ्गाद्वाप्तनाऽभिव्यक्तिफलमाह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

“तत”स्त्रिविधात्कर्मणो मरणकालानन्तरं जात्यायुर्भोगरू-
पविपाकदानायाभिव्यक्तौ तस्य विपाकस्यानुगुणानां “वा-
सनानाम”भिव्यक्तिर्भवति न विरुद्धानामित्यर्थः । देवत्वमाप्तौ
चित्ते प्रसुप्ता एव नरकभोगवासना भवन्ति तासामभिव्यक्तौ
दिव्यभोगायोगादिति भावः ॥ ८ ॥

ननु स्वर्गदेशे देवजन्मनि जातास्तद्भोगेभ्यो वासनाः कथं
नरव्याघ्रादिजन्मतद्वैतव्यवधानानन्तरं पुनर्देवजन्मन्यभि-
व्यज्यन्ते । अनन्तरजन्मपूर्ववासना एव पूर्वदिनवासनावत्कुतो
न व्यज्यन्त इत्यत आह ।

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्का-

रयोरैकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

यद्यपि सुप्तोत्थितस्यानन्तरपूर्वदिनोत्पन्नवासनाः प्रा-
येणाभिव्यज्यन्तेऽव्यवधानात् तथाऽप्यनादिसंसारे येन-
कर्मणा यज्जन्मनि भोगैर्वासनाः सञ्चिताः तासां जन्मको-
ट्या देशेन कल्पशेतेन च व्यवहितानामपि तज्जातीयेन कर्म-
णा यज्जन्मनि पुनः प्राप्ते सति तेनैव कर्मणा जन्मना वाऽभि-

व्यक्तानामानन्तर्यमव्यवहितत्वं स्मृतिद्वारा भोगादिहेतुत्वमिति यावत् । विजातीयकर्मारब्धानन्तरपूर्वजन्मवासनानां व्यवज्ञकाभावात् प्रसृष्टिरेव व्यवहितानामपि कर्मजन्मनोरभिव्यञ्जकयोः सत्त्वादभिव्यक्तिर्युक्ता । न च विजातीयत्वेऽव्यवधानादनन्तरपूर्ववासना एव ताभ्यां स्मृत्त्याद्यर्थमभिव्यज्यन्तामिति वाच्यम् । स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादयमर्थः क्रिया ज्ञानमन्यद्वा रागादिकं शक्त्यात्मना स्थितः संस्कारः । स च स्वसमानविषयकक्रियास्मृत्त्यादिहेतुः । क्रियासंस्कारः क्रियात्मना, ज्ञानसंस्कारः स्मृत्त्यात्मना, अन्यसंस्कारोऽन्यात्मना, परिणमत इति यावत् । एवं स्मृतिसंस्कारयोरभेदेऽनैकविषयत्वेन चैकरूपत्वात् आनन्तर्यशब्दितः कार्यकारणभावो न विजातीययोः । न हि व्यवधानं संस्कारस्य विरूपकार्यकारित्वमापादयति घटानुभवजसंस्कारादनन्तरमनुभूतस्मृत्त्यापत्तेरिति ॥ ९ ॥

- ननु जन्मान्तीरतवासना न सन्तीति घटन्तं चार्वाकं प्रसाह ।

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वाद् ॥ १० ॥

न केवलं “तामां” वासनानामानन्तर्यं किं त्वनादित्वमपीति चार्थः । कुतः । सदाऽहं भूयासीमस्याशिषो मरणत्रासस्य नित्यत्वात्सर्वजनेष्वव्यभिचारादित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । जातमात्रस्य कम्पाद्यनुमितो मरणत्रासो द्वेप्यदुःखस्मृतिमव्यभिचारात्कल्पयति, सा वासना, साऽपि मरणजदुःखानुभव, सोऽस्मिञ्जन्मन्यसम्भाव्यमानो जन्मान्तरं, कल्पयतीत्यनादित्वसिद्धिरिति । ननु देहस्यानात्मत्वे कस्य जन्ममरणत्रासः आत्मनोऽनाद्यन्तस्योभयत्वादिति चेत्, वित्तस्येति श्रूयः तस्यैव

अनादिवासनाऽनुविद्धस्याचित्तस्याहङ्कारिकत्वेन विभुनस्तत्त-
देहसङ्कोचविकासशीलवृत्तिलाभो जन्मवृत्त्युपरमो मरणं तत्काले
दुःखमित्यादिमर्ममंसारः ॥ १० ॥

नन्वनादिवासनानां कथमुच्छेदस्तत्राह ।

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेयामभा-
वे तदभावः ॥ ११ ॥

नैताः पुरुषवदनादयः किं तु कार्या एव प्रवाहानादयः
अतः कारणाच्छेदादुच्छेदसम्भवः । तथा हि पूर्वपूर्वभ्रमसंस्का-
रलक्षणाविद्याऽहमित्योस्मताहेतुः सा च नरोऽहं ममेदम-
त्तिष्ठमिति भ्रमहेतुः सोऽपि रागद्वेषयोस्तौ च परनिग्रहादिद्वारा
धर्माधर्मयोस्तौ च भोगे सोऽपि वासनानु ताः पुनर्भ्रमादि-
पननादिसमासचक्रमतिशमावर्तते । तत्र वासनानां हेतुकर्मणि
हेतवः, वेदायुर्भोगाः फल, चित्तमाश्रयः, शब्दादिकमालम्बनम्,
एतैः “संगृहीतत्वा”द“वा”क्रियायोगाद्भ्रमयोगजाविषुवविवेकलया-
सा उच्छेदे सति कारणानामभावादुच्छेदो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सता सस्काराणां कथमभाव इत्यत आह ।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदान्दर्शयाम् ॥ १२ ॥

नासतामुत्पादो न सता विनाशः “नामतो विद्यते भावो ना-
भावो विद्यते सत” इति परमेश्वरगीताश्रुतेः । “वेदाहं समतीतानि
वर्त्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानी”ति वर्तमानवदतीता-
नागतस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वोक्तेश्च न ह्यसतः प्रत्यक्षवेद्यत्व सम्भवति
तस्मादतीतानागतं धर्मजात धर्मिणि शक्तिरूपेणास्त्वेव यत्प-
रिणामनपस्यमादिना योगिनः साक्षात्कुर्वन्ति कुलालादयश्च

बुद्धाबालिलय कुर्वन्ति यदाऽन्वयी धर्मो स्थिर एक उक्तः ।
ननु तर्हि वासनाऽऽदिवन्धसत्त्वात्तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यमिति चेन्न । ध-
र्माणामनागताद्यध्वनां भेदाद्वर्तमानाध्वनि हि दुःखादिवासना-
चित्र साधिकारमसंख्येयपरिणामशीलं चित्तं भोग्यताऽऽपन्नं
बन्ध उच्यते । तत्त्वज्ञाने सति निरधिकारमतीताध्वनि प्रवेशितं
प्रकृत्यात्मना सदपि पुनरुत्थानबीजस्य कर्तव्यपुरुषार्थस्य कृ-
तत्वाच्च पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तं तत्र किं स्वरूपमित्यत आह ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

व्यक्ता वर्तमानाध्वानः, सूक्ष्मा अतीतानागताध्वानः, ते म-
हदादयो घटादिविशेषान्ताः गुणात्मानः सत्त्वरजस्तमःस्व-
रूपा इत्यर्थः । सर्वे भावाः सुखदुःखमोहात्मकगुणान्वितत्वेन
तत्प्रकृतित्वात्तत्स्वरूपा एव यथा घटादयो मृदान्विताः मृ-
तस्वरूपाः प्रकृतिविकारयोर्भेदाभेदरूपतादात्म्याच्चत्र गुणाः
परिणामिनित्याः । अन्ये सर्वे भावाः प्रतिक्षणपरिणामाः क्ष-
णविध्वंसिनः । पुरुषस्तु कूटस्थः । तदुक्तं भाष्ये ।

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकमिति ॥

ऐन्द्रजालिकवत्क्षणविध्वंसीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु यदि त्रयो गुणाः परिणामिनः तर्हि परिणामानां
प्रत्येकमेकत्वं न स्यात् न हि मृत्तन्तुदुग्धानामेकः परिणामो
दृष्ट इत्यत आह ।

परिणामैकत्वाद्दस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

बहूनामप्येकः परिणामो दृष्टः यथा रुमास्थले क्षिप्तानां
गजाश्वादीनामेको लवणपरिणामः, वसिष्ठैलाभीनामेको दीपप-
रिणामः, मृदादीनां त्वद्वाङ्मित्राभावाच्च परिणामैकत्वम् । गुणा-
नां तु परिणामस्याङ्गाङ्गिभावस्यैकत्वाद्वस्तुनो महदादेस्तच्चमे-
कत्वं युज्यते । तत्र सत्त्वस्पाङ्गित्वे गुणत्रयादेको महान्, तस्मा-
देकस्माद्रजःप्रधानादहङ्कारः, तमःप्रधानात्पञ्च तन्मात्राणि मत्स्ये-
कमेकत्ववन्ति भवेन्ति, अहङ्कारात्मास्त्रिकाहुर्दीन्द्रयाणि, रा-
जसात्कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकान्मनः । एव शब्दतन्मात्रस्याङ्गि-
त्वे ससाकाशः पञ्चतन्मात्राणामेकः परिणामः । एव स्पर्श-
रूपरसगन्धतन्मात्राणां क्रमेणाङ्गित्वे वाय्वग्न्यम्बुवनयः प्र-
त्येकं जायन्ते । एकस्माद्ब्रह्मः परिणामास्तु बहुपरिणामवासना-
रूपशक्तिवैचित्र्यादिसल विस्तरेण ॥ १४ ॥

अनु क्षणिकविज्ञानात्मकचित्तातिरिक्तं वस्तु नास्तेव य-
त्प्रमेयं तद्विज्ञानाभिल, यथा विज्ञानं, प्रमेयाश्च घटादयोऽतः
कस्यैकत्वनानात्वचिन्ता चित्तमेव ह्यनादि सपनन्तरप्रत्ययात्म-
कवासनाविचित्रं द्रव्यगुणात्मना भातीति वदन्त बौद्ध प्रत्याह ।

वस्तुसाम्येऽपि चित्तभेदात्तयोर्भिभक्तं पन्था ॥ १५ ॥

तयोश्चित्तवस्तुनो "विभक्तः" "पन्था" भिन्नो मार्गः विज्ञाना-
र्थयोर्भेद इति यावत् । कुतो वस्तुनः स्त्रीपिण्डादेः साम्येऽपि
चित्तानां भेदाद्येकस्यां नाग्यां पत्युः सुखविज्ञानं, सपत्न्या
दुःखविज्ञानं, तदलाभे कामुकस्य मोहो विषादस्तद्विज्ञानं, नि-
ष्कामस्योपेक्षाविज्ञानं, सर्वेषां या त्वया दृष्टा सा मयाऽपि
दृष्टेत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानादेकं वस्त्वनेकं विज्ञानमिति तयो-
र्भेदः । यदकं तदनेकभ्यो भिन्नं, यथा नीलविज्ञानं पीतवि-

ज्ञानेभ्यः, एकं च वस्त्वतः स्वगोचरानेकविज्ञानेभ्यो भिन्नम् ।
न च प्रमेयस्य प्रमेय्यं युक्तम् । एकत्वे विषयविषयित्वविरोधाद्वा-
क्षार्याभावे विज्ञानानां नीलपीताद्याकारत्वायोगाच्च । न च प्र-
मेयात्मकवासना तत्र हेतुरिति वाच्यम् । नष्टस्याहेतुत्वात् । न चै-
करूपाद्वर्थात्तत्र कथं चित्तवैचित्र्यमिति वाच्यम् । अर्थस्य वि-
गुणत्वाद्धर्माधर्माविद्याऽपेक्षयाऽर्थगतानां सत्त्ववजस्तमतामुद्रेका-
त्सुस्तदुःखमोहविज्ञानहेतुत्वं तत्त्वज्ञानापेक्षया गुणानां साम्या-
दुपेक्षाहेतुत्वमिति युक्तत्वात्तस्मादस्ति विज्ञानातिरिक्तोऽर्थः ॥ १५ ॥

यत्तु कश्चिदाह । अस्तु विज्ञानादन्योऽर्थः स तु जडत्वा-
द्विज्ञानग्राह्यः प्रातिभासिको नाज्ञातोऽस्तीति । स वक्तव्यः कु-
तस्तस्योत्पत्तिरिति, ग्राहकविज्ञानाच्चित्तादिति चेत् किमेक-
चैत्रचित्तस्य घटवस्तुकार्यम्, उत चैत्रमैवाद्यनेकचित्तानां, नाद्य-
इत्याह ।

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं

स्यात् ॥ १६ ॥

यद्येकचित्तस्य कार्यं घटवस्तु तदा तस्मिंश्चित्ते पटादिषु
व्यग्रे तद्वस्त्व“प्रमाणक”“किन्न”“ष्टं”“स्या”दित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः ।
पुनस्तदर्शने सोऽयमिषवायितप्रत्यभिज्ञानादेकस्य व्यग्रत्वेऽप्य-
न्यत्र दृश्यमानत्वाच्च तस्माच्चैकचित्ततन्त्रं वस्तु नाप्यनेक-
चित्ततन्त्रं प्रातिभासिकस्य स्वप्नरदेकचित्ततन्त्रत्वनियमात्पूर्व-
भेकेन दृश्यमाने घटे बहुचित्तैः पश्चात्सम्बन्धे विलक्षणपटा-
न्तरोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च सामग्रीवैलक्षण्यात् । किं चोदरदर्शनकाले
पृष्ठभागो नास्तीत्युदरमपि न स्यात् तस्माच्च प्रातिभासिक
वस्तु किं तु चित्तातिरिक्तं स्वतन्त्रमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ननु सिद्धान्ते विभुनश्चित्तस्य सर्वसम्बन्धात् सदा सर्वं ज्ञायेतेत्यत आह ।

तदुपरागपेक्षत्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

यद्यप्याहङ्कारिकत्वाच्चित्तेन्द्रियाणि विभूनि तथाऽपि तेषामहङ्कारे सुप्तानां सम्बन्धो विषयस्य स्फूर्तविहेतुः किं तु कर्मणाऽभिव्यक्तानां देहस्थानां, तथा चेन्द्रियद्वारा येनार्थेन "चित्तस्यो" परागः तस्मिन्नर्थे चित्तं स्वनिष्ठचित्प्रतिबिम्बरूपां स्फूर्तिं धत्ते तमर्थं स्वाकारवृत्तिद्वारा बुद्धिस्त्यप्रतिबिम्बरूपां पुरुषश्चेतयते नान्यमिति "वस्तु" "ज्ञाताज्ञातं" भवति । अत एव चित्तं तदर्थोपरागमपेक्ष्य कदा चिद्रस्तु जानाति कदा चिन्नेति ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्परिणामीति भावः ॥ १७ ॥

तर्थात्मनः परिणामित्वमित्यत आह ।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-
परिणामित्वात् ॥ १८ ॥

पुरुषस्य हि शिष्टमूढादिसर्ववृत्तिकं चित्तं विषयः स यदि चित्तेन स्वविषयशब्दादिवद पुरुषेण स्वसत्ताकाले न ज्ञायेत तदा चित्तवत्परिणामी स्यात्पुरुषः वृत्तिपरिणामं तत्तदाकारमपेक्ष्य तज्ज्ञातृत्वापातात् तदा किं परिणामिद्वयेनेति चिन्नादन्वः पुरुषो न स्यात् सदैव तु स्वसत्ताकाले ज्ञायमानाश्चित्तवृत्तयो भोग्याः शब्दाद्याकाराः तस्य भोग्यस्य प्रभोर्भोक्तुरपरिणामित्वं ज्ञापयन्ति साक्षिणोऽपरिणामित्वादेव हि स्वयं "सदा" "ज्ञाता" भवन्ति नान्यथेत्यर्थः ॥ १८ ॥

* ननु चित्तमेव साक्षिक स्वप्रकाशं स्वस्वार्थयोर्मसकम्-

स्तु किं साक्षिणेत्यत आह ।

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

रूपी घट इतिवद मुख्यहं, क्रुद्धोऽहं, शान्तं मे मन, इति “दृश्यत्वा”चित्तं “स्वाभासं” स्वप्रकाश “न” भवतीत्यर्थः । अयं भावः । किमिदं स्वप्रकाशत्वं न तावत्स्वाभिन्नप्रकाशक्रियाकर्मत्वं क्रियाकर्मणोरैक्यायोगाच्च हि गतिर्गम्यते; किं तु ग्रामः, नापि पुरुषश्चित्तस्य स्वभिन्नप्रकाशाविषयत्वं क्रुद्ध मे मन इत्यनुभव-विषयत्वादतो दृश्यत्वात्स्वातिरिक्तद्रष्टृकं चित्तं सोऽहमिति-प्रत्यभिज्ञानान्न साक्षिकमिति ॥ १९ ॥

किञ्च ।

एकसमये चोभयानुवधारणम् ॥ २० ॥

साक्षिकवादिन एकस्मिन्नेव क्षणे चित्तचैतन्ययोरु-भयोरनुवधारणं न सम्भवतीत्यर्थः । तथा हि । घ-टमहमद्राक्षमिति चित्तार्थयोः स्मरणं तयोरनुभवजन्यं तत्र चित्तक्षणे तयोः कथमनुभवः । न च चित्तमेवोभयानुभव-इति वाच्यम् । अर्थस्य चित्तजन्यत्वेऽर्धक्षणे चित्तासत्त्वावजन्यत्वे तत्समकालत्वेऽपि तदुत्पत्तितावात्म्ययोरभावेन तद्वाक्यत्वा-योगाद् असम्बद्धग्राहित्वे चित्तस्य सर्वज्ञताऽऽपत्तिः । उक्तं हि । “सौगतैः” “अतदुत्पत्तिरितदात्मा च तेन न गृह्यत” इति । न वा चित्तं स्वानुभव दृश्यत्वादित्युक्तं, नापि चित्तं स्वस्वार्थयोरनु-भवद्वयम् । अतिसाक्षिकस्योत्पत्तिव्यतिरिक्तव्यापाराभावात् । उक्तं हि । “भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत” इति । न चैकस्माद्व्यापारभेदं विना कार्यभेदो युक्तः । न वा स्वप्ने ज्ञानं

हेयं च युगपत्कर्तुं शक्यं तस्मात्साक्षिणैव चित्तचैतन्ययोरनु-
भवं इति सिद्धम् ॥ २० ॥

ननु माऽस्तु चित्तं स्वदृश्यं चित्तान्तरेण दृश्यतां किं सा-
क्षिण्येयत आह ।

चित्तान्तरदृश्यत्वे बुद्ध्युद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंक-
रश्च ॥ २१ ॥

यदि नीलाकारं चित्तं चित्तान्तरेण दृश्यं तदा तदपि
बुद्धिरूपं चित्तमन्यया बुद्ध्या साऽप्यन्यथेखनवस्थापातात् । न
च द्वित्रास्त्रिवतुराः पञ्चषा वा चित्तात्मानो ग्राह्या इति नानव-
स्थेति वाच्यम् । ग्राहकचित्तस्यानिश्चये ग्राह्यचित्तानिश्चयात्
गेहे घटो दृष्टो न वेति संशये, न दृष्ट इति व्यतिरेकनिश्चये, चा-
र्थनिश्चयादर्शनेन ज्ञानचित्तानिश्चयस्यार्थानिश्चयाहेतुत्वात् त-
त्तदनन्तचित्तानामनुभवे चानन्तचित्तस्मृतीनां संकरश्च भा-
ष्येति स्मृत्यापानन्त्यादशक्यग्रहत्वात् ग्राहकाभावाच्चेय नी-
लाचित्तस्मृतिरित्यं पीतचित्तस्मृतिरिति विभागो न स्यादि-
त्यर्थः । चित्तानां समत्वाद् क्षीपानामिव ग्राहकत्वासंभवश्च । अतः
साक्षिवेष चित्तमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

ननु कूटस्थस्य साक्षिणश्चित्तेन क्रियापूर्वकसम्बन्धा-
भावात्तत्तेन कथं सचेद्यमित्यत आह ।

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारताऽऽपत्तौ स्वबुद्धिसं-
वेदनम् ॥ २२ ॥

यथा बुद्धेः क्रियया घटादिमंश्लेषः प्रतिसंक्रमोऽस्ति प-
रिणामित्वाच्च तथा चित्तेर्बुद्धौ प्रतिमक्रमोऽपरिणामित्वात् ।

किं तु सूर्यस्य जले प्रतिबिम्बवच्चित्तैर्बुद्धौ प्रतिबिम्बे सति बुद्धेश्चिदाकारस्ताऽऽपत्तौ स्वस्य भोग्याया बुद्धेः संवेदनं भवति चिच्छायाग्राह्यत्वसंबन्धेन चिदुपरक्तं चित्तं चिद्वेद्यमित्यर्थः । “अपतिसक्रमाया”श्चित्तेः सात्रिध्यात्तस्याश्चितेराकारश्छाया यत्र तद्भावापत्तौ सत्त्वा स्वभोग्यबुद्धिसंवेदनमिति योजमा ॥२२॥

ननु यदि चित्तातिरिक्त आत्माऽस्ति तर्हि कथं केषां चित् चित्तमेवात्मेति भ्रम इत्याशङ्क्य चित्तस्य सर्वार्थग्रहण-सामर्थ्यं तेषां भ्रमवीजमाह ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

द्रष्टा पुरुषश्चेतनः दृश्यं शब्दाद्यचेतनमिति तत्सर्वं चे-
तनाचेतनमर्थो विषयो यस्य तत्सर्वार्थं तत्र तत्सात्रिध्याच्चि-
द्रपतामिव प्राप्तं द्रष्टृ चिदुपरक्तं द्रष्टृविषयं भवति इन्द्रिया-
दिद्वारा दृश्योपरक्तं तदाकारं भवति । तथा च भोग्यशब्दाग्रा-
कारं सुखदुःखादिपरिणामलक्षणभोगात्मकं दृश्यमपि चित्तं
चित्प्रतिबिम्बाभेदादात्मेति भ्रमः सौगतानां युक्तः । चि-
त्तस्य जपाकुसुमाग्रार्थाकारग्रहणीलाभिजातस्य स्फटिक-
मणिकल्पस्य दृश्याकारग्राहित्वाच्चित्तातिरिक्तार्थो ना-
स्तीति विज्ञानवादिनां भ्रमः । अत्रेत्यं विवेकः । चित्तस्य भो-
ग्यत्वाद्भोक्ताऽन्यः स्वीकर्तव्यः स निसोदिता चिच्छक्ति-
रित्युच्यते । द्विधा चिच्छक्तिः निसोदिता अभिव्यङ्गा चेति ।
तत्र निसोदितायाः “कूटस्थचिच्छक्तेः चित्तसत्त्वाभिव्यङ्ग्या
चित्प्रतिबिम्बरूपा सुखादिसारूप्यमापन्ना चिच्छक्तिर्भोग-
इत्युच्यते । स द्विविधश्च भोगः चिदवसानतारूप एकः, परि-
णामलक्षणोऽपरः, तत्राभिव्यङ्ग्या चिच्छक्तिराद्यः पुरुषस्य

योगः, अपरः सुखादिपरिणामो बुद्धेः प्राप्तचैतन्याया इति । इत्थं बुद्धिपुरुषान्तरं विविच्य विवस्वत्समस्तमलजालं निश्चलपदी-
योगेष्ठाकारं समाहितं प्रकान्तवाहिचित्तं पुरुषसत्तां निश्चि-
नोतीति तात्पर्यम् ॥ २३ ॥

इतश्च चित्तादन्यो भोक्ताऽस्तीत्याह ।

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्य का-
रित्वात् ॥ २४ ॥

यद्यपि क्लेशकर्मविपाकवासनाभिरनन्ताभिः सुखाद्याश्रय-
तया भोक्तृकल्प “चित्तं” तथाऽपि परस्य निरुपचरि-
ताचित्तस्वभावस्यार्थो भोगापवर्गो साधयतीति “परार्थं” भोग्य-
मेव न भोक्तेति यावत् । कुतः । संद्वयं देहेन्द्रियादिसहकारि-
भिर्मिलित्वा भोगादिकार्यकारित्वात्, यन्मिलित्वा कार्यकारि-
तत्परार्थं, यथा गृहादि, न हि सन्म्यादेभिः संहस्य गृहं स्वस्य
वसतिं करोति किं तु परस्मै विष्णुमित्राय । एवं गुणा अपि
बुद्ध्यादिकं परार्थं कुर्वन्तीति युक्तमत एव पुरुषशेषत्वाद्
गुणा उच्यन्ते । तथा च सत्त्वादयः परार्थाः संहत्य कारि-
त्वाद्गृहवदित्यस्य हेतोः पक्षधर्मतावलाद् गुणैरमहतः शुद्धो नि-
ष्कलः स्वार्थश्चिन्मात्रपरः भिष्यति । यो यस्य भोक्ता स ते-
नासहतो यथा गृहस्थामीति व्याप्तेः गुणभोक्तुरपि परार्थ-
त्वेऽनवस्थानात्पुरुषात्र परं किं चिदिति “श्रुते”श्च । तस्माद्यस्य
भोगापवर्गो गुणमयबुद्ध्या कर्तव्यो सुखदुःखाभ्यां यां-
ऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयश्च स भोक्ताऽस्तीति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इयता सूत्रजालेन जन्मादिसिद्धिं, चित्तेषु योगयोग्यचित्तं
निर्द्धार्य, कर्मवामनामपञ्चपूर्वकं विज्ञानाभिन्नार्थसाधनेन परलो-

कादिप्रपञ्च परलोकिन च भोक्तारं निरधारयद् । अधुना कैवल्यं
निरूपयितु तर्थागमधिकारिणं वर्शयति ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

पूर्वमुक्तवलात्कस्य चित्पुरुषपरिणयस्यात्मभावे तत्त्वे भा-
वना जिज्ञासा भवति काह कस्य कुनो वेति तस्याधिका-
कारिणः पूर्वोक्तविवेकेन बुद्धेरन्यश्चिन्मात्रः पुरुषोऽहमिति
“विशेषदर्शिनः” तत्त्वजिज्ञासा विनिवर्तते, इच्छायाः स्वविषय-
लाभनिवर्त्यत्वात् । यस्य तु नास्तिकस्य देहाद्बुद्धेर्वाऽन्यो भोक्ता
नास्तीत्यनात्मन्यात्मभावना दार्ढ्यं सोऽनधिकारी, यस्तत्त्व-
जिज्ञासुः सोऽधिकारीति भावः ॥ २५ ॥

ननु तत्त्वजिज्ञासोर्विशेषदर्शनानन्तर कीदृशं चित्तमिष्यत आह ।

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

पूर्वं बुद्ध्यादावात्मभ्रमदशायां यच्चित्तं विषयनिम्न
सत्तारभाग्भारमासीदिति तदिदानीं निवृत्तभ्रमस्य योगिन-
“चित्त” “विवेकनिम्न” दृग्दृश्ययोर्भेदो विवेको निम्न आलम्बन-
भूमिर्ष्यस्य तद्विवेकनिष्ठमिति यावद् अत एव कैवल्य प्राग्भा-
रोऽवधिर्ष्यस्य तत् “कैवल्यप्राग्भार” कैवल्यफलावसानं धर्ममे-
वाख्यध्यानरतं भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वीदृशस्य चित्तस्याहममेतिव्युत्थानमस्ययाः कुतो भ-
वन्तीत्यत आह ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि सस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

विवेकरूपातिरूपमसंख्यानपरस्यान्वहं क्षीयमाणेभ्यो व्यु-

३
त्यानसंस्कारेभ्यः प्रसंख्यानच्छिद्रेष्वभिव्यक्तेभ्यः प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु सत्यपि प्रसंख्याने व्युत्थानसंस्काराः कार्यायोत्तिष्ठन्ति चेत्, क्लेशेषां हानोपाय इत्यत आह ।

हाननेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

अविद्यारागादिक्लेशाः क्रियायोगतनूकृताः तत्तदवसरलब्धमसराः प्रसंख्यानदहनदग्धाः पुनश्चित्ते संस्कारं न प्रसुवते । एवं व्युत्थानसंस्कारा अपि विवेकख्यातपरिपाकदशायां प्रसंख्यानतराणि कुर्वाणाः परिपक्वप्रसंख्यानदहनदग्धास्मवीजभावा न प्रसवधर्माणो भवन्तीति “क्लेशवदेषां” “हानमुक्तं” वेदितव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

एव प्रसंख्यानेन व्युत्थानस्य निरोधमुक्त्वा प्रसंख्यानस्यापि निर्वाजयोगापेक्षया व्युत्थानरूपस्य निरोधोपायमाह ।

प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

षड्विंशतितत्त्वान्यालोचयतः सत्त्वगुरुष्वन्यत्ताख्यातिर्या जायते सर्वाधिष्ठातृत्वाद्यवान्तरफला तद् प्रसंख्यानम्, तत्रा “अप्यकुसीदस्य” कुतिसत्तेषु विषयेषु सीदतीति कुसीदो रागः तद्रहितस्य सर्वात्मना विवेकख्यातिरेव सन्ततिरूपो “धर्ममेघमंशः” “समाधिः” भवति । स च स्वस्वगुरुकृष्ण धर्म कैवल्यफल मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघ इत्युच्यते । प्रसंख्याने वैराग्याद्धर्ममेघे सति परवैराग्योदयात्प्रसंख्यानस्य निरोधो भवतीति भावः ॥ २९ ॥

इमं क्रमं स्फुटयति ।

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

“ततो” धर्ममेघाव क्लेशानां पञ्चानां सवासनानां तन्मूलानां कर्मणां च निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयम-
ल्पम् ॥ ३१ ॥

आवृण्वन्ति चित्तमित्यावरणा रजस्तमोमयाः क्लेशकर्मरूपा मलाः सर्वे ते आवरणाश्च मलाश्च सर्वावरणमलाः तैर्धर्ममेघध्यानेनापेतस्य “ज्ञानस्य” शुद्धबुद्ध्यालोकस्या “नन्त्या” “ज्ज्ञेय” चेतनाचेतनात्मक सर्व “मल्पमे” तु भवति, यथा शरीरं अशेषघनादिमलापैते न भवति सर्वतः प्रद्योतमानप्रचण्डमार्त्तखण्डमकाशपटले घटादयः प्रकाश्या अल्पा भवन्ति तद्वदत्यन्तनिर्मलस्य बुद्धिसत्त्वस्य प्रकाशस्य किञ्चाय यत्र गोचर इति भावः । सेयं धर्ममेघस्य परा काष्ठा दर्शिता, अत एव धर्मा, न च ध्रियन्त इति व्युत्पत्त्या । सर्वानेव ज्ञेयान्मेहति प्रकाशयत्यपि धर्ममेघ इत्याह, अयमेव हि धर्ममेघपरिपाको ज्ञानप्रसादः करतलीकृतामलकवत्पुरुषं निर्दोषमपरोक्षीकुर्वन्निर्मलजलान्तर्गतस्मानिव जडाविशुद्ध-प्रकृतिविकारदृश्यविषयान्तर्गताशुद्धिविनाशाद्विदोषान् प्रकटयन् चित्ततपस्विनो निर्बीजयोगारूपनिधिमापादयन् परवैराग्यमित्युच्यते ॥ ३१ ॥

नान्वदं परवैराग्यं क्लेशान्समूलकापं कपदं कुक्षताकुशलांश्च कर्माशयान् समूलघातं निद्वन्दुमुत्सहता, तथाऽपि गुणानां स्वनः परिणामशीलत्वात् तादृशमपि पुरपं प्रति देहेन्द्रियाणि परिग्रहामक्रमोऽनुवर्ततामिति तत्राह ।

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

“ततो” धर्ममेघफलीभूतपरैराभ्यात्मकानन्तज्ञानानन्तर गु-
णानां भोगविवेकरूपातिरूपपुरुषार्थकरणात्प्राग् यः परिष्ठा-
मानां महदादियदान्तानां सृष्टावानुलोम्येन, मलयै घटः पृ-
थिव्या लीयते; पृथिव्यप्सु; आपस्तेजसी; त्यादि प्रातिलोम्येन, च
क्रम आसीत् तस्य परिसमाप्तिरेव त पुरुष मति “गुणानां,” पु-
रुषार्थत्वादिनागताध्वा हि पुरुषार्थो गुणानां प्रवर्तकस्तस्मिन्
कृते गुणा न क्षणमपि स्थातुमुत्सहन्त इति भावः ॥ ३० ॥

क्रमशब्दार्थमाह ।

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३१ ॥

क्षणाः कलांशास्तेषु समाहितबुद्धिना क्रमो ज्ञेयः । तत्र “क्ष-
णप्रतियोगी” “क्रम” इति स्वरूपनिर्देशः । क्षणौ प्रतियोगिनौ नि-
रूपकौ यस्य स क्षणप्रतियोगी । एवं क्षणिकपरिणामक्रमो मन्त-
व्यः । तत्र प्रमाणमाह । “परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य” इति सृदि पि-
ण्डघटकषालचूर्णकणानां प्रत्यक्षपरिणामानां पूर्वान्तः पिण्ड
अपरान्तः कण, इति पूर्वोत्तरावधिग्रहणेन क्रमो निश्चितः ग्राह्यो
भवति, पिण्डानन्तर घट इति क्रमोऽत्र प्रत्यक्षः । क्वचित्सुरसि-
तवस्त्रादी पुराणतावर्शनेन पूर्वान्तनवत्वपरिणाममारभ्य क्षणे
क्षणे पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्पृष्टतरस्पृष्टतमत्वेन
जायमानाया भेद ज्ञात्वा नवत्वानन्तर सूक्ष्मतमपुराणता तदनन्तर
सूक्ष्मतरपुराणतेति क्रमोऽनुमेय इत्यर्थः । नन्वय क्रमः किमनित्ये-
ष्वेवास्ति उत नित्येष्वपीति प्रश्नश्चेदस्ति नित्येष्वपीति वदामः ।
तत्र नित्या द्विविधाः । कृदस्यानित्याः पुरुषाः, परिष्ठा-
मनित्या गुणाः, । यस्मिन् धर्मिण धर्मलक्षणावस्थाभिः प-
रिणाम्यमाने स्वरूप न विहन्यते तत्परिणामिनित्यता तत्रा-

नित्येषु बुद्ध्यादिषु धर्मेषु रागादिपरिणामक्रमस्य पूर्वान्त-
भावेऽप्यपरान्तः पुरुषसाक्षात्कारोऽस्तीति क्रमः तेषु सावधिकः,
गुणेषु परिणामिनिसेषु परिणामक्रमो निरवधिकः, मुक्तपुरु-
षान्मत्सुपरमेऽपि बद्धान्मत्सविच्छेदात् । ननु सर्वे पुरुषा मुख्यन्ते
न वा । आद्ये, प्रधाने परिणामः सावधिकः । द्वितीये, तत्त्वज्ञाना-
विश्रम्भ इति । तत्राहुः साङ्ख्याचार्याः । अस्ति त्रिविधः प्रश्नः । ए-
कान्तवचनीयः, विभज्यवचनीयः, अवचनीयश्चेति । तत्राद्यो यथा ।
किमयं सर्वज्ञातो मरिष्यतीति प्रश्नः, स एकान्तेन वक्तव्यः म-
रिष्यसेवेति । त्वया कृतस्तु द्वितीयः, स विभज्य वक्तव्यः, यस्य
तत्त्वख्यातिः स मुच्यते नान्य इति । एवं च जन्तूनामानन्त्यात्पु-
राणादीं सर्गप्रलयानन्तश्रवणाच्च न सर्वमुक्तिः । तृतीयस्तु प्र-
धानपरिणामक्रमः समाप्यते नवेति प्रश्नः । अपमुत्तरानर्हः, अ-
शक्यावधारणत्वात् । यद्वा, कुशलस्यान्तवान्तसारक्रमः अकुश-
लस्य नेति व्याकरणीयोऽयं प्रश्न इति । तस्मात्सदा परिणा-
मेषु निसेषु गुणेषु क्रमवत्परिणामभेदादस्ति क्रमः, कूटस्थ-
नित्येषु पुरुषेषु बुद्ध्यादिपरिणामभेदारोपात्कल्पितः क्रमो
न वास्तव इति सर्वमवदात्तम् ॥ ३३ ॥

अधुना शास्त्रप्रतिपाद्ययोगफलं कैवल्यं दर्शयति ।

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

कृतभोगापवर्गाणां कृतकृत्यानां बुद्ध्यादि “गुणानां” प्राति-
भोग्येन प्रसवः व्युत्थानसमाधिपरवैराग्यसंस्कारा मनसि
लीयन्ते, मनश्चास्मिताया लीयते, सा महति, महत्तत्त्वं गुणेष्विति
प्रलयः । तत्प्रधानस्य “कैवल्यं” पुरुषोवशेष उपचर्यते । यद्वा, “चि-

तिशक्ति"श्चित्स्वभावा पुरुषव्याक्तिः स्वरूपमात्रेण प्रकर्षेण तिष्ठ-
तीति "स्वरूपप्रतिष्ठा" पुनर्बुद्ध्याद्यनर्पेनात्यन्तिकवियोग इति
यावत् तदिदं पुरुषस्य नित्यस्य नित्यशुद्धासङ्गस्य प्रकाश-
स्य कैवल्यमिति रमणीयम् । सौख्य इतिशब्दः शास्त्रपरिसमा-
प्तिदर्शनार्थः ॥ ३४ ॥

यद्वागमणवप्रपत्तिदहनः सद्योऽन्तरायादर्धी
दग्ध्वा स्वात्मनि बोधदीपमचलं सूते तमःपाटनम् ॥
यत्र न्यस्तसमस्तकर्म जनयेद्योगं तदङ्गं विना
वन्दे सिद्धिभुवं तमीशमनिशं कैवल्यदं राघवम् ॥ १ ॥
यत्प्रसादलवः सूते मोक्षाद्याः सर्वसंपदः ।
उमाधवं महेशानं तं काशीनिलयं भजे ॥ २ ॥
फणीन्द्रमूत्रसंवद्धा व्यासवाङ्माणिभूषिता ।
मद्वाङ् मौक्तिकी माला स्यात् सदा रामपादयोः ॥ ३ ॥
काहं प्रमादनिरतः क वात्मह्यं गुरोरिदम् ।
नूनं महात्मनां दीने स्वतश्चित्तं कृपाऽन्वितम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभग-
त्पूज्यपादशिष्यश्रीरामानन्दसरस्वतीकृतौ सांख्य-
प्रवचने योगमणिप्रभायां कैवल्यपा-
दधृत्युः समाप्तः ॥

सूचीपत्रम् ।

णपाठः	०	४	०
तिलप्रकाशः	२	८	०
गालहरी	०	१	०
पुरसारणी	०	४	०
गतकतस्वम्	०	१२	०
त्वदीप	०	१	०
कैसंग्रहः	०	१	६
लक्ष्मीमांसा	०	८	०
गर्भशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
वातुपाठः (शिला -)	०	२	०
वातुरूपावली	०	२	०
वैद्य चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टिकाव्य ५ सर्गे	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	२	०	०
छधुकौमुदी दिप्पणीसहिता	०	४	०
छल्लणावली	२	०	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतदिप्पणीसहित)	१	०	०
यसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका दिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	१	०	०
सिद्धान्तमुद्रावली दिनकरीदिप्पणीसहिता	४	०	०
व्यसंग्रहः	०	१	०